આવતી કાલનાં નાગરિકો ઘડતું આજનું માસિક

કુમાર

અંક ૨૨૨
વર્ષ ૧૯ · અંક ૬
જૂન · ૧૯૪૨

હરિયાળ વનસ્પતિ અને સોનેરી માછલીની શોભનગૂંથણી ઉપસાવેલું સફેદ ચિનાઈ માટીનું. અપ્રતિમ કારીગરીવાળું આ અમૂલ્ય વાસણ કોફી આફવા પ્રકારની ચિનાઈ માટીના નમૂના છે. ચીનના છેલ્લા મંચુરિયન રાજવંશના સંગ્રહમાં મૂળ ને હતું; હાલ જાપાનના સંગ્રહમાં છે.

કુમાર પ્રત્યેક અંગ્રેજી મહિનાની પંદરમી તારીખે બહાર પડે છે

મુદ્રક·બચુભાઈ રાવત, તંત્રી અને પ્રકાશક · રવિશંકર રાવળ, કુમાર પ્રિન્ટરી, કુમાર કાર્યાલય ૧૪૫૪·રાયપુર અમદાવાદ, વાર્ષિક રૂ. ૬, પરદેશના રૂ. ૬ા; પરદેશના ૧૨ શિ., છૂટક દસ આના; મુંબાઇમાં : કુમાર ઑફિસ, ૧૩૬–૧૪૨ મેડોઝ સ્ટ્રીટ; આર. આર. શેઠની કં. અથવા રાવળ બ્રધર્સ પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, વડોદરામાં : નૂતન ફોટો સ્ટુડિયો, રાવપુરા.

આબુના દેલવાડાના મંદિરનો થાંભલો
(Photo: Johnston and Hoffman)

અરિષ્ટાસુર વધ

અઢારમી સદીની આખરના પહાડીકલમના ચિત્રના એક ખંડની અનુકૃતિ. શ્રી એફ.ડી.વાડિયા-ના સંગ્રહમાંના મૂળ ચિત્ર ઉપરથી શ્રી કાર્લ ખંડાલાવાળાએ એમના Indian Sculpture and Painting નામના ગ્રંથમાં ઉતરેલા મુદ્રાચિત્ર ઉપરથી (અનુકૃતિ · ચંદ્રશંકર રાવળ)

અરિષ્ટાસુર વધ વિષે શ્રીમદ્ભાગવતનો કથાભાગ આ રીતનો છે: ‘એક વખત એક જંગલી સાંઢ ખરીઓ વડે પૃથ્વીને ખોદતો તથા ગોથાં મારતો ગોકુળમાં આવ્યો અને ચારે તરફ કેર વર્તાવવા લાગ્યો. નાસભાગમાં કેટલી યે ગાયોના તથા કેટલી યે સ્ત્રીઓના ગર્ભ સ્રવી ગયા અને ચોમેર હાહાકાર વર્તી રહ્યો. આ બધું જોઈ શ્રીકૃષ્ણ તરત બહાર નીકળ્યા અને તે સાંઢના માર્ગમાં શાંતિથી જઇને ઊભા રહ્યા. જેવો પેલો સાંઢ અત્યંત વેગથી દોડતો તેમની પાસે આવ્યો તેવાં જ કૃષ્ણે તેનાં શીંગડાં પકડી, તેને અઢાર પગલાં સુધી બળપૂર્વક પાછો ધકેલી દીધો અને અંતે જમીન ઉપર ગબડાવી પાડ્યો. તેમણે તેનાં શીંગડાં બળપૂર્વક એવાં તો આમળ્યાં કે તેના માથામાંથી જ ઊખડી ગયાં! પછી તે શીંગડાં વડે જ શ્રીકૃષ્ણે તેને ત્યાં ને ત્યાં પૂરો કર્યો. શ્રીકૃષ્ણનું આ અદ્ભુત પરાક્રમ જોઈ સૌ વ્રજવાસી છક થઈ ગયાં અને પ્રેમભક્તિથી દ્રવિત થતાં થતાં તેમની આસપાસ વીંટળાઈ વળ્યાં. [૩૬/૧–૧૫]’

જિરવટ

· પૃથ્વી ·

વિષાદ પ્રિય હે! તું ટેકણુ બની નિરાલંબનું,
રહી અટલ મેરુ શો, સતત ચિત્તઅંતસ્તલે
ધરા હૃદયની સૂકી ભિજવતો ઝર્યા છો કરે!
વછોડી પયપાનથી, લઈ ખસેડીને ખોળલો,
'ગઈ જનનિ ગામ' તે નવ કદી ય પાછી ફરે;
ફૂટી પ્રથમ નિર્ઝરી તવ થકી તદા શૈશવે.
પ્રવાહ બઢતો રહ્યો, નિત નવીન સરવાણીએ
સિંચાઈ ઉઘડી યુવા, વહન વેગવંતાં બન્યાં;
હજી લગણ જ્યાં હતી જલઝકોર આછોતરી,
પ્રચંડ પૂર ત્યાં હવે હૃદયભેખડો તોડતું
અખંડ ગરજ્યા કરે, કરુણ-રુદ્ર ગોરંભતું!
ઉતારી ઘૂંટ કાલકૂટ ભવના, હવે કંઠની
પિયાલી છલકે નહીં, ચખ ગુમાનમાં ના દ્રવે;
અહીં અધરપે સ્ફુરે સ્મિતકણી બધું પી જઈ.

બાલમુકુન્દ દવે

દરદ નિતનું

· હરિણી ·

દરદ નિતનું હૈયે મારે ભરાતું ધીમે ધીમે,
ક્ષણ ક્ષણ તણી ફૂંકે થાતું બૃહત્તરકાય એ;
વધુ વધુ જતાં ઊંડાં મૂળો, વધુ વધુ વિસ્તરે,
જમીન ઉરની ફોડી ફોડી પ્રરોહ નવાં ફુટે.
દુઃખ નવ લહું એવી અજ્ઞાનીની જડતા નહીં;
દુઃખ ન જ ઉઠે એ તો ક્યાંથી અરે સ્થિતિ પ્રાજ્ઞની?
વચલી સ્થિતિમાં ઝૂરું અજ્ઞાનીની વળી જ્ઞાનીની!
મથનમહીં આ પામું પૂરી ઘડી નવ શાન્તિની!
કદિક થતું કે 'છૂટયો છૂટયો જ પાર્થિવ પાશથી',
વળી કદિક તો લાગે 'એ તો સદા વધતો જતો!'
હૃદયતળિયે શ્રદ્ધા અન્તે પવિત્ર પ્રકાશની;
તદપિ ઉમટે છોળો કો' દિ અનન્ત નિરાશની!
દરદ નિતનું લેવા દેતું નથી ઘડી શાન્તિની;
તદપિ યદિ કો માગે તો ના દઉં કણી યે ઝીણી!

અજારામ રાવળ

મારગડા!

(ઢાળ : ભણની શા કાનડ કાળા)

હે મારગડા પ્યારા!
મંન મારાના એકલા જાણુણહારા
મારગડા પ્યારા,
હે ભવસંગાથી મારા
મારગડા પ્યારા!

દિ' રાતુંની વસમી વેળા,
કાળનાં નદિયું-નાળાં,
તારી હારે રિયો કાપતો ગાળા
જોજનના જોનારા!—મારગડા૦

ઉપર જડિયા આભલે તારા
વંશના વંશ જોનારા,
આંખડી જ્યારે ભેટતી ત્યારે
જાણુતો કૈં જનમારા!—મારગડા૦

સાંજ સુવાડે, સવાર જગાડે,
ચૂરયા માત-થાનેલા;
આભનાં છત્તર ફેલતાં માથે
–બાપના હાથ હુંફાળા!—મારગડા૦

ભાઈ મળ્યા મુંને વડલા હેઠે,
બેનું મળી નદીકાંઠે,
પ્રીતભરી મળી રણમાં નારી
અમરતની પાનારી!—મારગડા૦

દોસ્ત મળ્યા દુશમંન મળ્યા કંઈ,
આજ બધા એક લાગે;
કોઈને કાજે કોપ મને નહિ
મમતા આ શી જાગે!—મારગડા૦

તું સરે, સરે પાય જો મારા
થાકની આંટિયું વાળા;
પંખિયું જ્યાં કિલોલતાં તારાં
ઊપડે ચેતનવાળા!—મારગડા૦

વાટ મળી વાડ, માણસું ભૂંડાં,
આડફેટે હાલનારાં,
એકબેને પડયા મારવા, ભૂંડા!
હેત ન એમ અધૂરાં!—મારગડા૦

કાંઈ ભજ્યું નથી, કાંઇ તજ્યું નથી,
જેહ મળ્યું એહ લીધું;
સહુ સંગાથે મેં ય હળીમળી
વીખ ને અમરત પીધું—મારગડા૦

હજી હશે કિયા આંબવા આરા
નથી વચારવું ઠાલા;
એક જાણું તને પાયમાં મારા,
બીજું : મારા રૂપાળા!—મારગડા૦

'સ્વપ્નસ્થ'

(ટૂંકમાં પ્રકટ થનાર ગીતસંગ્રહ 'રાવણહથ્થો'માંથી)

જીવનની આત્મલક્ષી વિચારણાનાં આ ત્રણ કાવ્યોમાંના પહેલામાં, માના મૃત્યુ સાથે જન્મેલું વિષાદનું ઝરણું ઉત્તરોત્તર વધતું જઇને હૃદયની ભેખડો તોડે એવું પ્રબળ બન્યું હોવા છતાં, એવી નિરાલંબ દશામાં એ વિષાદને જ એક ટેકણ બનાવી દેનારી પુરુષાર્થભરી 'જિરવટ' આલેખી છે. બીજામાં પણ એક એવા નિત્યના દર્દની વાત છે જે પળની પણ શાન્તિ લેવા દેતું નથી: ને છતાં એટલું પ્રિય છે કે તેની કણી યે કોઈને આપવાનું મન ન થાય. ત્રીજો 'મારગડો' તો શુદ્ધ જીવનનો છે, જેની આલોચના નિખાલસ એટલી સચોટ છે. અને પૃ. ૧૬૪ ઉપર રજૂ થતું શ્રી તનસુખ ભટ્ટનું લાક્ષણિક કાવ્ય એક વેધક સત્ય કહી જાય છે.

મારી નજર

ઉત્તરભારતનાં કલાકેન્દ્રોની તંત્રીએ કરેલી સંસ્કારયાત્રામાં

આ સાથે બતાવેલા નકશાની રેખાએ રેખાએ શાન્તિનિકેતન, કલકત્તા. ઝરિયા અને પટણા પછીના આગળ હપતા

નાલંદાનું પ્રાચીન વિદ્યાપીઠ

પટણાની પ્રાચીન ઇતિહાસગાથા તો અપૂર્વ અને અગાધ છે. તે સમજવાને અથવા તેની કંઈક ઝાંખી કરવાને ઇતિહાસગ્રંથો અને સંગ્રહાયેલા અદ્ભુત અવશેષોનો અભ્યાસ થવો જોઈએ; પરંતુ પટણાની તદ્દન નજીક જ બખ્ત્યારપુર નામના બીજા એક સ્ટેશનથી બદલાતી નાની ગાડીમાં નાલંદા સ્ટેશને પહોંચાય છે અને તે પછીનું સ્ટેશન રાજગૃહીનું છે, જ્યાંનાં વનોમાં બુદ્ધ ભગવાને નિવાસ કર્યો હતો અને ઉપદેશ આપ્યો હતો. પ્રાચીનતા-પ્રેમી પ્રવાસીઓ આ બે સ્થાનોની પ્રાચીનતા અને પવિત્રતાનાં વર્ણનો કરતાં થાકતા નથી. એમની વાણી પર કોઈ કલ્પનાનો આરોપ મુકીશંકા કરે તો તેનું નિવારણ કરવા માટે પણ પ્રત્યેક સંસ્કારી હિંદીએ આ તરફના પ્રવાસમાં તેનું દર્શન કરવા નિશ્ચય કરવો જોઈએ. રાજગૃહી અને નાલંદા બંને એક જ દિવસે જોવાનો પ્રયત્ન ઘણા કરે છે; પણ અવલોકન અને ચિંતન માટે તો એ દોડધામ નકામી જ બની જાય. મારે વખતના અભાવે રાજગૃહીની મુલાકાત જતી કરવી પડી ત્યાંની વનશ્રી અને પહાડી સૌંદર્ય (જુઓ અંક ૨૧૧નું મુખચિત્ર) વચ્ચે આવેલાં પ્રાચીન ધામોનાં ખંડેરોવાળાં ચિત્રો જોએલાં એટલે તે જતું કરતાં બહુ વસમું લાગ્યું. પણ શિલ્પ ને સંસ્કારસામગ્રી જોવાનું નાલંદામાં વધારે હતું.

હાથમાં અક્કેકી થેલી ને ઉપાહારનો ડબો લઈ, સવારમાં છ વાગ્યે પટણાથી નીકળી, આઠ વાગ્યે બખ્ત્યારપુરમાં ગાડી બદલી. દસ વાગ્યે અમે નાલંદા સ્ટેશને ઊતર્યા. અહીં ક્યાં યે સારા ઉપાહારગૃહની ગોઠવણ નથી. વળી અહીંથી પ્રાચીન સ્થાન તો ત્રણ માઈલ દૂર છે ને ત્યાં જવાની સડક હજી હવે બાંધવા માંડી છે, એટલે મોટરબસ કે રિક્ષા જઈ શકે એમ નહોતું. અમે પગપાળા જ ઝુકાવ્યું અને સવાકલાક-બાદ ત્યાં પહોંચી ગયા. ગરમી જણાતી હતી એટલે પહેલાં પૂરું સ્થળ-દર્શન કરી પાછી આરામ લેવાનું ઠરાવ્યું. ફરતી નાની ટેકરી જેવા દેખાતા ઢગલાઓ પાસે જતાં પંદર કે વીસ ફૂટ ઊંડા ખોદાણમાં મળી આવેલા મોટા માર્ગો, કમાનો અને નિવાસગૃહોના વિશાળ પાયા ભૂતકાળની એ મહાન નગરીનું સ્વપ્ન ખડું કરે છે. પણ એ નગરી અનોખી જ હતી. એમાં નહોતો ધીકતો વેપારવણજ કે નહોતી વ્યાપારી વણઝારોની ગર્દી. એ તો સાક્ષાત્ સરસ્વતીનું મહાધામ હતું. એ સમયની દુનિયાને ખૂણેખૂણેથી આવેલા દસેક હજાર પંડિતો પ્રતિવર્ષ ત્યાં વિદ્યાર્થી બનીને ભણી રહેતા. દરેક વિદ્યાનું ઉત્તમોત્તમ પદ ત્યાં મેળવે ત્યારે જ જીવનની સિદ્ધિ મનાતી. મહારાજાઓ અને શ્રીમંતોએ એ વિદ્યાર્થીઓ તથા વિદ્યાધામના નિર્વાહ માટે ગામોનાં

કાશીના સાહિત્યકલા-રસિક સજ્જન અને યુક્તપ્રાંતોના અગ્રગણ્ય કલામર્મજ્ઞ રાય શ્રી કૃષ્ણદાસજી (સ્કેચ: ર.મ.રા.)

★

ગામો દાન કરી દીધાં હતાં. જગતના આત્મોત્કર્ષમાં સહાય થાય એવી પ્રત્યેક વિદ્યા ત્યાં શીખવાતી. ચીન, કમ્બોજ, જાવા, સુમાત્રા ને મલાયાના આચાર્યો ત્યાં દીક્ષા લેવા આવી જતા. આજે બનારસમાં હિંદુ યુનિવર્સિટી ૫૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓના વિદ્યાભ્યાસ સંભાળતાં કેવા કઠણ નાણાંભીડ ભોગવે છે તેનો વિચાર કરીએ તો અગિયારમા સૈકા સુધી જાહોજલાલીના શિખરે પહોંચેલી એ નાલંદાની વિદ્યાપીઠના સંસ્કારનું ઋણ ભારત પર કેટલું હશે તેનો કંઈક ખ્યાલ આવશે. એનાં

ઇતિહાસ અને એનાં અવશેષ ચિત્રો પણ આપણા અનેક પ્રણામને પાત્ર બને છે. (એના વિસ્તૃત પરિચય માટે આ અંકમાંનો શ્રી અમૃતલાલ પંડ્યાનો લેખ જુઓ.)

અમે વિશાળ નિવાસગૃહો જોયાં, વ્યવસ્થિત માર્ગો જોયા, મકાનોની પીઠ પરનું વિવિધતામય બારકર્મ જોયું, સ્તૂપો અને બુદ્ધમૂર્તિઓ જોઈ. અહીંના એકેએક ભાગ ઉપર સરકારી આર્કીઑલૉજી (પુરાતત્ત્વ) ખાતાની બારીક નજર છે અને બતાવનાર ભોમિયાની મદદથી ક્રમસર જોઈ શકાય છે. અહીંના ખોદકામમાંથી મળેલા પદાર્થો અને મૂર્તિઓ સુરક્ષિતરીતે નજીકના મ્યૂઝિયમમાં રાખવામાં આવ્યાં છે અને ત્યાં એક અધિકારી પણ રહે છે. કેટલીક સરસ કૃતિઓ તો પટણા મ્યૂઝિયમમાં છે. એકાદ કલાકમાં અમે ક્ષેત્રનિરીક્ષણ પૂરું કરી મ્યૂઝિયમ તરફ ગયા. આંબાની ઘટાઓ વચ્ચે મીઠા પાણીનો કૂવો અને થોડા બંગલા મુસાફરને થોડી વાર આરામ અને તાજગી આપે છે. કૂવાનું પાણી તો એટલું મધુર હતું કે મારા આખા પ્રવાસમાં તેનો સ્વાદ યાદ રહી ગયો. નાલંદાના સ્થાપકોએ સંપૂર્ણ વિચારપૂર્વકની યોજના કરીને જ રચના કરી હશે. આસપાસની ખેતી પણ બહુ સરસ અને ફળદાયી જણાઈ.

વૃક્ષછાયા નીચે બેઠક જમાવી અમે ઉપાહારના ડબ્બા ખાલી કર્યા,—કૂવાનું પાની બધું જ હજમ કરી આપશે એવી ખાત્રી સાથે —અને પછી મ્યૂઝિયમ જોવા ઊપડ્યા. મ્યૂઝિયમ એક નાના મકાનમાં જ છે. ત્યાંના ક્યુરેટર શ્રી સેનને મારું કાર્ડ પહોંચતાં પોતાના નિવાસગૃહમાંથી ખાસ મળવા આવ્યા. તે ઘણાં વર્ષો સુધી મુંબાઈની ધારાપુરી (એલિફન્ટા)ની ગુફાના ક્યુરેટર તરીકે અધિકાર ભોગવી ગયા હતા, એટલે મારા નામને તેમણે સત્કાર્યું અને સામાન્ય માણસની નજર બહાર સહેજે જાય એવી મૂર્તિઓ, છાપો ને ધાતુપ્રતિમાઓ બતાવી. આપણા સુવર્ણકારો, શિલ્પકારો અને ચિત્રકારોનાં પાઠ્ય સાધનો તરીકે આ વસ્તુઓ મળે તો તેઓ જરૂર અજબ પ્રતિભાનું દર્શન અને પ્રસાદ પામે.

રાત ત્યાં રહેવાય એવી કોઈ સોઈ નહોતી અને સાંજે પાછી વળતી ટ્રેન અમારે પકડવાની જ હતી, એટલે બાળકને મિઠાઈનો ભર્યો થાળ મૂકી ઊઠી જવું પડે એવી લાગણી સાથે અમે ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા અને સાંજે તો પાછા પટણામાં હાજર થઈ શક્યા.

સંસારદર્શન ચિત્રાવલિ (૭)—'પાતળી પરમારો'

સુકુમાર નવપરીણિત બાળાઓના આપઘાતોના સમાચાર રોજરોજ મળે છે, પણ જ્ઞાતિઓના બુઢિયાઓ અને ડાહ્યલા વડીલોનાં કાળજાં જરા યે ફરકતાં નથી. આનંદે કલ્લોલ કરતું જીવન જીવવાના કાળમાં જ આ નિર્દોષ પરીણિતાઓનો ભોગ કોણ લઇ રહ્યું છે તેનો વિચાર કોઈ કરતું નથી. કુટુંબના આધારે જીવનારા તરુણની પત્ની સાસુ સસરા અને વડીલોની જાલિમી તાલીમ લેતાં જરાક નાનો દોષ કરે—અથવા ન કરે તોપણ તેને મેણાંટૂંણાં અને ભયંકર આળોના ઘા પડે છે. તે સહન કરવાની શક્તિ એ ગુમાવે છે ત્યારે કૂવા કે તળાવમાં પડી જિંદગીના ત્રાસથી છૂટે છે. એવી કેટલી યે પાતળી પરમારો ગુમાવ્યા ઉપર સમાજને જરા યે અરેરાટી નથી, ઈલાજ કરવાની કે રક્ષણ આપવાની તાકાદ નથી; કારણકે જ્ઞાતિનાં ખાનદાનોને ઉપરાઉપરી જોઇએ તેટલી કન્યાઓ મળી રહે છે અને કઠોર જ્ઞાતિજનો તરુણના ક્ષણિક વૈરાગ્યને ખંખેરવા બિચારી બાળાની ચિતા ઠંડી પણ ન થઈ હોય ત્યાં 'બીજી'નો જોગ કરી નાખે છે. લાચાર બેવકૂફ જુવાન તેમને શરણ થાય છે. પણ

કેટલા ત્રાસ અને ઊના નિસાસા એ જ્ઞાતિઓના સંસ્કારને બાળી રહ્યા છે!
પ્રભુનો ન્યાય એક વાર એ પુરુષો અને તરુણોની સાન ઠેકાણે લાવો.

★

આ ચિત્રાવલિનાં અસલ ચિત્રોનું પ્રદર્શન ગામડાંઓમાં પ્રચાર અર્થે ફરતું કરવામાં આવ્યું છે અને તેની અજબ લોકપ્રિયતા સાબિત થઈ છે. એના સુરક્ષિતપણા તે વાહનખર્ચ માટે જરૂરી બાંહેધરી ને ખર્ચ સ્વીકારનાર કોઈપણ સંસ્થા કે વ્યક્તિને તેનો ઉપયોગ કરવા દેવામાં આવે છે.

પુરાણપ્રસિદ્ધ કાશી

● પ્રવાસમાં ધાર્યા કરતાં વધુ રોકાણ થવા લાગ્યું અને બનારસ પહોંચવાની તારીખોમાં મોટો ફેર પડી ગયો. હિંદુ યુનિવર્સિટી બંધ થઈ ગઈ હશે, મિત્રો બહારગામ ચાલ્યા ગયા હશે, એ બધા ભય સામે અમારી મોટી આશા અને આશ્વાસન કાશીનું 'ભારત કલા ભવન' જોવાનાં હતાં. યુનિવર્સિટી તો બંધ થઈ જ ગઇ હતી, પરંતુ તેની આયુર્વેદિક કૉલેજના પ્રિન્સિપલ, આપણા જાણીતા ગુજરાતી શ્રી બાલકૃષ્ણ અમરજી પાઠકે મારી રાહ જોઈજોઈ અંતે નછૂટકે અગત્યની કામગરીએ બનારસ છોડેલું. છતાં પોતાને ઘેર અમારા આતિથ્યની પૂરી સૂચનાઓ અને વ્યવસ્થા મૂકતા ગયા હતા. માત્ર અમને એમના સૌજન્યપૂર્ણ સમાગમનો લાભ ન મળ્યો. મહામના પંડિત માલવીયજીનું દર્શન પણ ન થઇ શક્યું. બાકી રહેલા પ્રાધ્યાપકોમાં પંડિત શ્રી સુખલાલજીની ટૂંકી મુલાકાતનો ક્ષણિક લાભ પામી અમે અમારૂં મથક કાશીમાં જ શ્રી રેવાબાઈ ધર્મશાળામાં ફેરવી નાખ્યું અને પહેલી જ તકે ભારત કલા ભવનના સંસ્થાપક, હિંદી સાહિત્યના અભિનત ઉપાસક અને સર્જક રાય શ્રી કૃષ્ણદાસજીની શોધ કરી. રાત્રે તેમને ખબર મળતાં જ માણસ સાથે કહાવ્યું કે સવારમાં તેઓ પોતે જ અમારા મુકામે આવશે.

રાય શ્રી કૃષ્ણદાસજી

● એમનું નામ આજે હિંદી સંસ્કાર-મંડળોમાં અગ્ર શ્રેણીમાં છે. કાશીના એક પુરાણા ખાનદાનના તે વંશજ છે. તેમનું વિશાળ મકાન બરાબર ઘાટ ઉપર બંધાવેલું છે. કેટલીયે ગલીકૂંચીઓ વીંધી ત્યાં પહોંચતાં પ્રથમ તો અકળામણ જ થાય; પણ એમના ઘરના ઝરૂખા અને અગાશીમાંથી ગંગાજીના ઘાટનું જે દર્શન થાય છે તે તિથિએ તિથિએ નવીનતાઓની અમૂલ્ય લહાણી કરે છે. પોતે આજે ૫૦ વર્ષ ઉપરની વયે પહોંચ્યા હશે. બચપણથી જ કવિઓ, વિદ્વાનો અને કલાકારોના સહવાસમાં ઊછર્યા છે. સંસ્કૃત, અંગ્રેજી અને હિંદી સાહિત્યના મર્મજ્ઞ છે. એમના ચારિત્ર્ય અને વિદ્વત્તાની સુવાસ ચારે તરફ એકસરખી પ્રસરી રહી છે. એમનું ગદ્ય એક અનોખી પ્રતિભા ધરાવે છે. એમનું મિત્રમંડળ વિશાળ છે. ઈ. ૧૯૧૮માં હું કલકત્તાના પ્રવાસે પ્રથમ નીકળેલો ત્યારે તેઓ 'હેસ્ટિંગ્સ હાઉસ' નામના બનારસ કૅન્ટોન્મેન્ટના એક મકાનમાં રહેતા હતા અને કલારસિક પુરુષ તરીકે એ સમયે પણ મિત્રોમાં એમની ખ્યાતિ હતી. સ્વ. મોતીભાઇ અમીન પણ એ પ્રવાસમાં હતા. તેમના સ્નેહી આસિ. કલેક્ટર શ્રી છોટુભાઇ દેસાઈએ અમને તેમની મુલાકાત કરાવી હતી. તે વખતે તેમના ઘરમાં પુરાણી ચિત્રકળાનું મહાભારત જોયું હતું. એ મુલાકાત પછીના આ બધા સમય દરમિયાન તેમણે એ શોખનો એવો તો ઉત્તમ પરિપાક કર્યો છે કે તેઓ આજે યુ. પી. (યુક્ત પ્રાંતો)ના એકલા અને અગ્રગણ્ય કલામર્મજ્ઞ ગણાય છે. એમના જીવનસમસ્તના પ્રયાસથી 'નાગરી પ્રચારિણી સભા'ના આશ્રયે કાશીમાં જ તેઓ એક સરસ ચિત્રાલય અને શિલ્પસંગ્રહ જમાવી શક્યા છે. આજે પણ પોતાનો બધો સમય અને શક્તિ તેઓ માત્ર એ સંસ્થાના જ સંવર્ધનમાં ખર્ચી રહ્યા છે. અમારા ખબર મળતાં જ, પોતે એક નવા સંશોધન માટે પટણા જવાનુ ધારેલું તે તેમણે બેત્રણ દિવસ આઘું ઠેલ્યું.

સવારે નવ વાગ્યે તો એમની મૃદુ હાસ્યમય સૌમ્ય મુદ્રાનું ધર્મશાળાની ઓરડીના બારણામાં જ દર્શન થયું. વર્ષોનું અંતર વીત્યા છતાં ચિરસંબંધીની જેમ તેઓ ભેટીને મળ્યા. પોતાનું મકાન છોડી અહીં કેમ રહ્યા તે બાબત નરમ ઠપકો આપ્યો, મારા પ્રવાસનો આશય ટૂંકામાં સમજી લીધો અને સમયની કિંમત પિછાનવાવાળા તેમણે પહેલી સૂચના એ કરી કે અમારે ગરમી વધે તે પહેલાં સારનાથનું ચક્કર લગાવી આવવું; અને પોતે ભારત કલા ભવનમાં જ અમારી રાહ જોતા આખો દિવસ રોકાશે એમ નક્કી કર્યું.

સારનાથ જવાને અમે છકડો કરી લીધો. કાશીમાં ભાડાની ગાડીના 'છકડો' અને 'ટાંગો' એવા બે પ્રકાર છે, ટાંગો મોટી પહોળી નીચી ડૉગકાર્ટ જેવો હોય છે. તેમાં ઘોડા તરફ પીઠ રાખી, પાછળ પગ રાખી બેસવાની સગવડ હોય છે. છકડો તો નાનકડી દેરી જેવો. બેસનારા એકબીજાની પીઠ અડાડી અંદર બેસે. હાથ વડે ખૂણાની દાંડીઓ પકડી રાખે અને પગ બહાર લટકાવી દેવાના! બે છકડા પાસેપાસેથી પસાર થાય ત્યારે પગનું જોખમ ખરૂં જ. પણ કાશીની ગલીઓમાં તો એ જ વાહન રસ્તો કરી શકે. કાશીની પ્રજા પણ એ જ પસંદ કરે. ટાંગો તો સાહેબ લોકોની સગવડ માટે નિર્માયો છે. તેનું ભાડું પણ વધારે. છકડાવાળા તો કેમ કરી નિર્વાહ કરી શકતા હશે તેનો યે વિચાર થાય. અમને સારનાથની દસથી બાર માઇલની મુસાફરી સારૂ ત્રણ જણ માટે માત્ર સવા રૂપિયામાં છકડો મળ્યો. તેમાં વળતી વખત ભારત માતાનું મંદિર પણ જોવાનો ઠરાવ હતો. છકડામાં બેસવું ફાવે તો લહેર તો આવે છે જ. જાણે આપણે જ રસ્તા પર દોડતા જતા હોઇએ એમ છૂટથી આસપાસનું જીવન નીરખવાનું મળે. સારનાથ પહોંચતાં સુધીનો અમારો રસ્તો નગરના લોકજીવનના ઘરો જોતાંજોતાં સહેજમાં પસાર થઈ ગયો.

સારનાથ

● આ એ જ સ્થાન, જ્યાં ભગવાન બુદ્ધે પ્રથમ ધર્મપ્રવચન કર્યું હતું. તેના સ્મરણમાં અહીં મૂગલન્ધ કુટિવિહાર નામનો મઠ બંધાયો હતો, એક અતિ ઉચ્ચ કોટિનો કલામય સ્તૂપ હતો. વિહારો હતા; એક

કામણ ઈ કોણે કર્યાં હો જી

(ઢાળ—પાપ તારૂં પરકાશ જાડેજા)

વાલિયો ભીલ હતો વાટપાડી ને, અઘોર કરમ આચારી જી
રામજી તો ય એના રૂદિયામાં પ્રગટ્યા, રામકથા ઓધારી જી
કામણ ઈ કોણે કર્યા હો જી?

રામબોલો વળી લંપટ પૂરો, વહુની વાંસે જાય જી
માતુની માયા પરહરી એણે પૂજ્યા રઘુવીર પાય જી
કામણ ઈ કોણે કર્યા હો જી?

જેસળ જગનો ચોરટો, કુડાં કરમ તણો નવ અંત જી
સતી તોળલનાં શરણાં લીધાં, સત શું બાંધ્યા તંત જી
કામણ ઈ કોણે કર્યા હો જી?

બાળ નરેને ભગવાં ધારી, જગવ્યો ભારતખંડ જી
મોરબીવાળા મૂળશંકર થીયા જોગંદર પરચંડ જી
કામણ ઈ કોણે કર્યા હો જી?

તાત તજીને દારા સેવી, પરમાટીને પ્રાશી જી
સોઈ તપસીની કીરતિ સંતો! પંચખંડ પરકાશી જી
કામણ ઇ કોણે કર્યા હો જી?

અલખ તણો એક તણખો ઊડ્યો, પડ્યો કોયલા માંય જી
પ્રાકૃત સૌ પરજળ્યાં એણે, ભવની કાળપ જાય જી
કામણ ઈ કોણે કર્યા હો જી?

તનસુખ ભટ્ટ

સારનાથનો પ્રાચીન બૌદ્ધ સ્તૂપ (ફોટો • પંચાણભાઇ વારા, જામનગર)

સારનાથના ખોદકામમાંથી મળી આવેલી ભગવાન બુદ્ધની અપ્રતિમ શિલ્પમૂર્તિ—જે એના સૌન્દર્ય તેમજ પ્રશાન્ત, પ્રસન્ન અને સાત્વિક ભાવ માટે વિખ્યાત છે. ૮૭મા અંકમાં એનો મોટો ચહેરો અમે આપ્યો છે.

વિશાળ વન હતું, તેમાં હરણોનો પાર નહોતો. તે પરથી ત્યાંની બૌદ્ધ મૂર્તિને લોકો 'સારંગનાથ' કહેતા, જેનું રૂપાંતર આજે 'સારનાથ' થયું છે.

આ સ્થાનના ખોદકામમાંથી અતિ ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારનું શિલ્પ અને પ્રતિમાઓ મળી આવ્યાં છે તેનું સંગ્રહસ્થાન બાજુમાં જ છે. તેને વર્ણવતી પુસ્તિકા પણ ત્યાં મળે છે, એટલે પ્રવાસીને ઘણી સરળતા થાય છે. આ સંગ્રહ જોવાનો નિયત સમય છે. જુદાજુદા દિવસે જુદોજુદો સમય છે, તેથી તેનું જ્ઞાન પામ્યા વિના કોઈ જાય તો ઘણો ખોટીપો થાય, અથવા ફેરો અફળ જાય. અમે પહોંચ્યા ત્યારે એક જ કલાક ખુલ્લું રહેવાને બાકી હતો, એટલે તેનો પૂરતો લાભ લીધા પછી જ અમે ત્યાં થએલા ખોદકામનો વિસ્તાર જોયો. તેમાં એક મોટા સ્તૂપનું ખંડિયેર પહેલું ધ્યાન ખેંચે છે. એક વખત તેની ઉપરથી તે નીચે સુધી પુષ્પો, હરણ અને હાથીઓના વેલ-કંદોરા ભર્યા હશે. આજે તો બહુ જ થોડા ભાગમાં તેની નિશાનીઓ છે જે ઉત્તમ કલાવિધાનની પ્રતીતિ આપે છે. બાજુમાં વિહારો, રસ્તાઓ અને ઘરોના પાયા સ્પષ્ટ દેખાય છે. આ સ્થાનમાંથી મળેલા જે નમૂના સંગ્રહસ્થાનમાં છે તે પરથી અતિ ઉત્કૃષ્ટ કોટિની સંસ્કૃતિનું તે ધામ હશે એમાં શંકા રહેતી નથી. ભારતીય શિલ્પ માત્ર બજારૂ હેતુઓપર પાંગર્યું નહોતું.જીવનને ઘાટ આપનારાં અનેક તત્વોની પ્રેરણાથીભારતની કલા પણ ભારતના વેદાંત કે કાવ્યસાહિત્ય જેવી જ ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચી હતી. નૃત્ય,શિલ્પ,ચિત્ર અને સાહિત્યમાં એ કળાઓના પ્રણેતાઓએ યોગ, તપ અને અભ્યાસથી જે સંસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હતી તેનો આદર સરખો કરવાની બુદ્ધિ પણ આપણામાં પ્રકટી નથી એ શોચનીય છે. હિંદમાં બૌદ્ધ ધર્મના હ્રાસ પછી તેની ઉપજાવેલી સંસ્કૃતિનું મૂલ્ય આ દેશને નહોતું તેથી અનેકગણું ચીન, જાવા, સીલોન, તિબેટ આદિ દેશોમાં સચવાયું હતું; અને ત્યાંના ઉપાસકો તથા પંડિતોએ આ ભૂમિને તીર્થ સમજી ફરીવાર આજે તેના સંશોધન અને સમુદ્ધારના જે પ્રયત્નો કર્યા છે એટલે દરજ્જે હિંદી સરકાર પણ કરી શકી નથી.

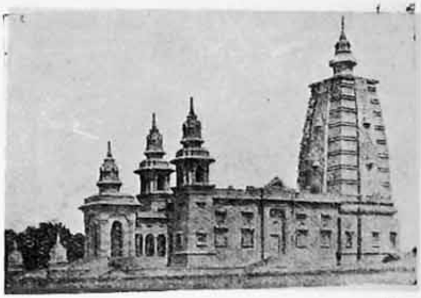
સારનાથ નામ કેવી રીતે પડયું

બુદ્ધ ભગવાન પૂર્વાવતારમાં હરણોના એક ટોળાના રાજા જન્મ્યા હતા. કાશીના રાજાને શિકારનો શોખ હતો તેથી તે અનેક હરણોનો નાશ કરવા લાગ્યો. તે જોઈ હરણ બોધિસત્ત્વે રોજ એક હરણ તેના ભોજન માટે મોકલવાનું કહી શિકાર બંધ કરાવ્યો. કાશીરાજે પણ તે વાત કબૂલ રાખી. એ રીતે રોજ એક હરણ અપાતું. એકવાર એક હરણીનો વારો આવ્યો. તેણે પોતા મુખી હરણ બોધિસત્ત્વને જણાવ્યું કે તેની સાથે તેના ગર્ભમાં રહેલા હરણની પણ હત્યા થાય એ અન્યાય ગણાશે. હરણરાજને દયા ઉપજી એટલે તેના બદલે પોતે વારો ભરી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો અને કાશીરાજ પાસે જઇ બધી વાત સમજાવી પોતાની ડોક ધરી. કાશીરાજ એ સાંભળી મહા પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યા અને કહ્યું: 'ખરેખર મનુષ્યરૂપે હું મૃગ છું અને મૃગરૂપે તું દેવ છે.' તે પછી તેણે હરણનો ઘાત સદંતર બંધ કર્યો.ત્યારથી એ વનનું નામ સારંગનાથ પડયું. પણ તેને ખરેખરી પ્રસિદ્ધિ તો ભગવાન બુદ્ધે ત્યાં રહી ધર્મચક્ર ગતિમાન કર્યું (ધર્મોપદેશ કર્યો) ત્યારથી થઈ છે. એ સમયના ખાસ અવશેષો કંઇ મળ્યા નથી.

એ સ્થાનની પ્રતિષ્ઠા અર્થે સમ્રાટ અશોકે એક ઊંચો પીળા આરસનો સ્તંભ ઊભો કર્યો હતો. તેના આજે મળી આવેલા ખંડો શિલ્પનો એક આશ્ચર્ય પ્રકાર છે. તેનો મથાળાનો ભાગ અહીંના સંગ્રહસ્થાનમાં છે. એવો કઠણ પથ્થર ઘડીને તેના પર જે એક પ્રકારનો ઓપ લાવવામાં આવ્યો છે તેની ક્રિયાની માહિતી હજુ સુધી કોઇ આપી શકતું નથી. એવા આઠેક સ્તંભો બુદ્ધના અવશેષોવાળા સ્તૂપોની જોડે અશોક મહારાજે બંધાવ્યા હતા. તેના પરનું સાંપ્રદાયિક શિલ્પકામ કોઇ વિદ્વાન બુદ્ધ આચાર્યની નજર તળે થયું હશે, કારણ કે તે પર દર્શાવેલાં ચિહ્નો ગ્રન્થોના આધાર પ્રમાણે જ છે. ગુપ્ત રાજ્યકાળમાં બ્રાહ્મણધર્મ અને કળાઓનો સુવર્ણયુગ હતો, છતાં બૌદ્ધોને કોઈ પ્રકારની હરકત નહોતી થતી.

૧૧મા સૈકા સુધી સારનાથનું ધામ જીવતુંજાગતું હતું. ૧૨મા સૈકામાં પરદેશી યવનોનાં આક્રમણોએ તેનો ધ્વંસ કરી નાખ્યો. ૧૮૩૬માંહિંદના આર્કીઑલૉજી ખાતાના વડાજનરલ કનિંગહામે તેનું ઉત્ખનન (ખોદકામ) કરી તે પર પ્રકાશ પાડયો તે પહેલાં ત્યાંના

ડાબી બાજુ: સારનાથની પ્રતિષ્ઠા અર્થે અશોકે ઊભા કરેલા પીળાઆરસના ઊંચા સિંહસ્થંભનો મથાળાનો આ ભાગ એ કાળના શિલ્પકૌશલનો ઉમદા નમૂનો ગણાય છે. જમણી બાજુ: ૧૯૩૧માં શ્રી અનાગરિક ધર્મપાલના પ્રયત્નથી સારનાથ વિહારનો જીર્ણોદ્ધાર કરીને જેની પુનઃપ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી તે 'મૂલ ગન્ધકુટિ વિહાર'.

કેટલા યે પથ્થરો ને ચાલીસેક મૂર્તિઓ વારણા નદીનો પુલ બાંધવામાં નદીમાં ખડકાઇ ગયાં હતાં. કનિંગહામ પછી લગભગ સો વર્ષ સુધી સારનાથનું નામ કોઇએ લીધું નહિ. ૧૯૦૬–૭માં સરકારી ખાતાના વિદ્વાનોએ તેના લેખો, શિલ્પ ને સમારકામ ઉપર ધ્યાન આપ્યું.

મૂલ ગન્ધકુટિ વિહાર

● જે ભક્તિ અને ઉપાસનાએ સારનાથનો સંસ્કારદેહ ઘડ્યો હતો તે તો હવે કોણ જાણે પાછાં ક્યારે જન્મશે; પણ સીલોનના બૌદ્ધ સાધુ શ્રી અનાગરિક ધર્મપાલે એ સ્થાનની પુનઃપ્રતિષ્ઠા માટે સંકલ્પ કરીને અમેરિકા આદિ દેશોમાં ભ્રમણ કરી, દ્રવ્ય એકઠું કરી, અસલ સ્થાનનો નિર્ણય કરી, ત્યાં એક ચૈત્ય મંદિર અને વિહાર બાંધ્યાં છે. એ મંદિર બંધાયું ત્યારે મોટો ઉત્સવ થયો હતો અને નવા ચૈત્યમાં બુદ્ધ ભગવાનના ખરા અવશેષો, જે સરકારી ખાતાને ગાંધારના સ્તૂપોમાંથી મળેલા, તે એક સુવર્ણ-મંજૂષામાં મૂકી, હાથી ઉપર પધરાવી, સરકારી અમલદાર શ્રી દયારામ સહાણીએ ત્યાં આપ્યાં હતા.

પણ એ સ્થાનની વિશેષતા તો એ ચૈત્ય મંદિરની અંદરની વિશાળ ભીંત પર આલેખેલાં બુદ્ધ-જીવનનાં ચિત્રો છે. અજન્તાની શૈલીનો આધાર લઇ જાપાની કલાકાર નોસુએ પૂર્ણકાય માનવપાત્રો દોરીને બુદ્ધકથા પુનઃ ત્યાં સજીવ કરી છે. એ કલાકારે ધર્મપ્રીતિથી જ એ કામ કર્યું છે, એટલે એ ચિત્રો દ્વારા જે વાતાવરણનો અનુભવ થાય છે તે પાવનકારી નિર્ભેળ આનંદ આપી શકે છે અને કળાને પ્રેરનારા આદર્શો ઉચ્ચ હોય તો કેવું પરિણામ આવે તેનો સુંદર નમૂનો પૂરો પાડે છે. આ ચિત્રકામ જોવાને હું ઘણાં વર્ષોથી ઇંતેજાર હતો, એટલે અમારી કંઈક કસોટી કરવાને દૈવઘટના એવી બની કે બીજું જોવાના તાનમાં વિહાર ખુલ્લો હોવાનો સમય ધ્યાનમાં રહ્યો નહિ અને રખવાળ કૂંચીઓ લઈ ક્યાંક જતો રહેલો. સુભાગ્યે ભાઈ વ્રજલાલે શાંતિનિકેતનમાં આવી ગએલા એક તિબેટી બૌદ્ધ સાધુને નિવાસગૃહમાંથી શોધી કાઢયા અને એકાદ કલાકની હડફડ કર્યાં બાદ કૂંચી વાળા નોકરનો પત્તો મેળવ્યો. અહીંના વિહારના એ સાધુઓનો પરિચય પણ બહુ આહ્‌લાદક અને સુવાસમય બને છે. કેવા તેજસ્વી, નમ્ર અને તરુણ સાધુઓ સ્મિતભર્યા વદને એ વિહારની સેવામાં અને બૌદ્ધ સાહિત્યના પ્રચારના કાર્યમાં અવિરત પડ્યાપાથર્યા રહ્યા છે એ જોઇએ ત્યારે આપણાં છીછરાં સેવામંડળો અને સહાયકદળોના માનસ પર અનુકંપા ઉપજે. આજે પણ જો એ ધર્મને આવા સેવાભાવી અને ત્યાગી માનવો મળી રહે છે, તો પછી ખુદ ભગવાન તથાગતના પાવક પરિચય અને સમાગમથી સર્વાર્પણ કરનારા હેવી જીવોની વાત શી કરવી ? અનેક વિચારોથી ઘેરાતા અમે તે સ્થાન છોડ્યું ત્યારે જ ખ્યાલ આવ્યો કે સવારથી અત્યાર સુધી પેટમાં જરા યે ટેકો મળ્યો નથી.

ર. મ. રાવળ

કૂકડો અને શિયાળ

એક ભૂખ્યો શિયાળ એક ગામના પાદરમાંથી પસાર થતો હતો. ત્યાં આગળ એક કૂકડો ચણતો હતો તેના ઉપર દૃષ્ટિ પડતાં શિયાળે કોઈક યુક્તિથી કૂકડાને પકડવાનો વિચાર કર્યો. પછી કૂકડાની નજીક જઇને શિયાળે કહ્યું, 'કાં ભાઈ! ઓળખાણ પડે છે? તમારા પિતાની સાથે મારે ઘણો સારો સંબંધ હતો. તેનો અવાજ પણ બહુ મધુર. જ્યારે પણ હું અહીંથી નીકળતો ત્યારે તેનું ગાયન સાંભળવા હું રોકાઈ જતો. કેટલો આકર્ષક તેનો સૂર! તમારો કંઠ પણ તમારા પિતા જેવો જ મીઠો હશે!'

શિયાળના ખુશામતિયા શબ્દોથી મૂર્ખ કૂકડો ફુલાઇ જતાં બોલ્યો, 'હું પણ મારા પિતાના જેવું જ ગાઇ શકું છું. કંઠની મધુરતામાં હું કાંઈ મારા પિતા કરતાં ઊતરતો નથી.' એમ બોલી કૂકડાની ટેવ મુજબ આંખો બંધ કરી, પાંખો ફફડાવી તેણે ગાવાનું શરૂ કર્યું. આ તકનો લાભ લઇ શિયાળે કૂદકો મારી કૂકડાને મોંમાં પકડી નાસવા માંડ્યું. ગામનાં કૂતરાંને આ વાતની ખબર પડતાં તેમણે શિયાળનો પીછો પકડ્યો. શિયાળ માટે હવે બચવાનો માર્ગ રહ્યો નહિ, ત્યારે તક સાધી કૂકડો બોલ્યો, 'જો ભાઈ! હું તો હવે અમસ્તો ય જીવતો રહેવાનો નથી. પણ તારે જીવ બચાવવો હોય તો એક ઉપાય હું સૂચવું છું. તું મોટા અવાજે બૂમ પાડીને કૂતરાઓને કહે કે જે કૂકડો મેં પકડ્યો છે તે તમારા ગામનો નથી, એટલે કૂતરા પાછા ચાલ્યા જશે!'

સંકટમાં ઘેરાઇ ગએલો શિયાળ પોતાની બુદ્ધિ ગુમાવી બેઠો, અને બૂમ પાડવા માટે મોં ઉઘાડવા ગયો કે તરતજ કૂકડો તેના જડબામાંથી છટકી ગયો નિરાશ વદને શિયાળ બોલ્યો, 'હું કેવો મૂર્ખ! કે કસમયે મેં મોં ઉઘાડયું?' પસ્તાવો કરતાં કૂકડાએ જવાબ વાળ્યો, 'હું પણ કેવો નાદાન! કે કસમયે મેં આંખો બંધ કરી ગાવા માંડ્યું!'

(ફારસી ઉપરથી) **હિંમતલાલ લીલાધર ગાંધી**

રઘડો નતોડ

અરમાન અને અભિમાનના અણચિંતવ્યા અંજામની વાર્તા

સીમવદર ગામમાં જઈને તમે પૂછો કે ચોપાટનો ખેલાડી કોણ છે તો એક નાનું છોકરું પણ ટપ દઈને જવાબ આપે: 'રઘડો.'

આ ઉપરથી એમ નથી સમજવાનું કે રઘડા સિવાય બીજાઓને ચોપાટ રમતાં ન જ આવડતું. કાથડબા બાપુની ડેલીના ઓટા આજ વર્ષોથી ચોપાટ રમવાનો અખાડો હતો. કાથડબા બાપુ તેમના હજુરિયાઓ સાથે કોઈકોઈ વખત સવારો-સવાર સોગઠાં ડોકતા. પણ એ સહુ તો, રઘડો કહેતો તેમ, માત્ર 'કોડાં ઉલાળી' જાણે. ચોપાટ 'રમી' જાણનાર–ખરા અર્થમાં રમી જાણનાર તો એક માત્ર રઘડો જ.

રઘડો ગામ ખાતે ચોપાટનો વિજેતા (champion) હતો. ગામના ચુનંદા કહી શકાય તેવા રમનારાઓને તેણે અકેક નતોડિયું ભરત આપીને પોતાને બીનહરીફ પુરવાર કર્યો હતો.

ગામમાં કોઈને ઘેર મહેમાન આવે અને ચોપાટ રમવી હોય ત્યારે રઘડાને તેડાવે. રઘડાની રમત જોઈને સહુ મોંમાં આંગળાં ઘાલી જાય. ધાર્યાં દાવ નાખી જાણનાર તો રઘડો જ. અને કાંકરીની ચાલમાં તો બીજો કોઈ ખેલાડી એના પેગડામાં પગ ઘાલી શકે તેમ નહોતો. રમત શરૂ થાય કે પહેલી જ ઘાલે રઘડો દસ કે પચ્ચીસ દાણા નાખીને દાવ લે અને ટપોટપ કાંકરી માંડવી શરૂ કરે. સહુ રમનારા ફાડી આંખે જોઈ જ રહે. ધાર્યાં દાણા નાખવાની એને અજબ ફાવટ હતી. તોડ પણ પહેલવહેલો રઘડાનો જ થતો. તોડ કરવો હોય ત્યારે રઘડો પોતાના બીડીઓ ફૂંકીફૂંકીને કાળામેશ થઈ ગયેલ હોઠ, કંઈક ગણત્રી કરતો હોય તેમ ધીમેધીમે ફફડાવતો. આ વખતે સહુ સમજી જતાં કે રઘડાની ટાંપ કોઈ કાંકરી 'ખેરવવા' ઉપર છે. 'રઘડા, આલી લીલી કડાડી દે, ત્રણ દાણા નાખીને,'–કોઈ રઘડાને સૂચના આપતું અને રઘડો હાથમાં કોડાં લઈ, એ લીલી કાંકરી ઉપર નજર ચોંટાડી, એક, બે અને ત્રણ વખત ખખડાવી, સાચે જ ત્રણ દાણા નાખતો અને સહુને તાજુબ કરી મૂકતો. કેટલાકને આમાં રઘડાનો આ રમતનો જૂનો મહાવરો કારણભૂત લાગતો, કેટલાક એને રઘડાની આંગળીઓની અદ્‌ભુત કરામત ગણતાં, તો કોઈ અગમ્યતાના આશકો, જેઓને બધી ક્રિયાઓમાં અગમ્યનાં દર્શન કરવાની આદત હતી તેઓ કહેતા: 'એ તો કોઈ બાવા પાસેથી વિદ્યા શીખી આવ્યો છે.'

એ ગમે તેમ હોય. રઘડો ગામ ખાતે ચોપાટનો અઠંગ ખેલાડી હતો એ તો નિઃશંક. એની આ ખ્યાતિ અડખેપડખેનાં દસવીસ ગાઉમાં પ્રસરી હતી. તેની સાથે એકાદ રમત રમવી એ જીવનનો લ્હાવો ગણાતો. અરે, રમવું તો દૂર રહ્યું, પણ તેને રમતો જોવામાં પણ લોકો ગર્વ લેતા. સવારસાંજ કાથડબા બાપુની ડેલીના ઓટા ઉપર રઘડો રમવા બેઠો હોય ત્યારે જોનારાંઓની ઠઠ જામતી. કામે જનારા દાડિયાઓ ઘડીભર કામ વિસારે પાડી જોવા ઊભા રહેતા. નદીએ નહાવા જનારાઓ નહાવાનું મોડું કરીને પણ રમત જોવાનો લહાવ લેતા. પરગામના ગાડાખેડુઓ પણ ઓટા સામે ગાડાં ઊભાં રાખી, ઢાંઢા મૂતરી રહે ત્યાં સુધી આડામાં રાશ ભરાવી રાખી, રમત જોયા કરતા. ગમે તે જગ્યાએ ચોપાટની વાત નીકળે ત્યાં રઘડાનું નામ લેવાવાનું જ: 'રમી જાણનાર તો એક રઘડો સીમવદરવાળો જ; બીજા બધા એનાથી હેઠ.'

રઘડાની આ નિપુણતા અને ખ્યાતિએ એને ધીમેધીમે બેહદ ગર્વિષ્ઠ બનાવ્યો. વાતવાતમાં આત્મશ્લાઘા કરવાની તેને બૂરી આદત પડી. જેવાતેવા સાધારણ રમવાવાળાઓ જોડે તો તેણે રમવું યે બંધ કર્યું; પછી કાચાપોચા શિખાઉનું તો પૂછવું જ શું?

'હવે એવા છબા રમવાવાળા હારે તે શું રમવું? મારી મૂછ લાજે.' કહી ઘણી વખત એ મૂછને વળ આપતો.

પછી તો એનું અભિમાન એટલી હદ સુધી પહોંચ્યું કે કાથડબા બાપુની ડેલીએ રમવા જવાની પણ એણે ના પાડવા માંડી.

'ડેલીએ રમવાવાળો કોણ છે, ઈ તો બતાવો મને. મારી વજ્યનો કોઈ ગોતી દીઓ તો ખરા કહું.'

કેટલાક રસિકો રઘડાને ચગાવતા: 'રઘડા, આપણા કાથડબા બાપુ કેવુંક રમી જાણે?'

'ઉંહ! ઈ વળી કે'દુકનો રમવાવાળો? મારી કાંકરી બુગમાં પુગે ત્યાં સુધી તો એનો તોડ પણ નથી થાતો.' રઘડો અત્યંત ઉપેક્ષાવૃત્તિથી કહેતો.

'તેં યે તો તું બાપુને ય નતોડિયું દઈ દે, કેમ?'

'અરે, એને નતોડિયું દેવું એમાં તે ક્યો પાડો ઉઠાડવો'તો?'

'ને ઓલ્યો ફુઈણાશંકર?' કોઈ પૂછતું.

'ફૂઈણાશંકર તો મારા હાથનો ચેલો. કાલ સવાર સુધી મારાં સોગઠાં સાચવતો.' રઘડો ગુરુની અદાથી કહેતો.

'ને ભૂરૂભા?'

'એને તો કોડાં નાખતાં ય નથી આવડતાં.'

'ટપુડો કેવુંક રમે?'

'એના બાપદાદે કોઈએ સોગઠી હાથમાં ઝાલી છે તી એને રમતાં આવડે?'

આમ રઘડો સહુને ગણત્રીમાંથી કાઢી નાખતો. પોતાને એ

ચોપાટના ખેલાડીઓનો સમ્રાટ માનવા લાગ્યો. ક્રિકેટના ખેલાડીઓ પોતા માટે ખાસ બૅટ રાખે છે તેમ રઘડાએ ગોરધન સંઘેડિયાને ખાસ વરદી આપીને પોતા માટે લાલ ચણોઠી જેવી ચાર રંગતડી સોગઠીઓ ઊતરાવી હતી. એ સોગઠીઓ વિના એ રમે જ નહિ.

અને પછી તો એને દિગ્વિજય કરવાનો મોહ લાગ્યો. જેટલા જાણીતા રમવાવાળા હતા તેમની સાથે એણે લાલ સોગઠીઓ વડે રમવા માંડ્યું અને સહુની સોગઠીઓ મારીને પોતે જે તોડ કર્યો હોય તેના રંગીન ડાઘ પોતાની સોગઠીઓમાં કાયમ રહેવા દીધા. એ નિશાનીઓની કોઇ અમૂલ્ય પારિતોષકો જેટલી કિંમત તે આંકતો. કોઈ જાદુગર પોતાને મળેલ સંખ્યાબંધ ચાંદ કોટ પર ટાંગી રાખે છે તેવી અદાથી રઘડો પોતાની એ પ્રખ્યાત સોગઠીઓ રાખતો.

એક દિવસ રઘડો તેના પ્રશંસકો વચ્ચે આત્મશ્લાઘા કરતો બે કાંઠે (in form) હતો, ત્યાં કાથડભી બાપુનું તેડું આવ્યું: 'બાપુ ડેલીએ ચોપાટ રમવા બોલાવે છે.'

રઘડાએ આવનાર તરફ પૂરું જોવાની પણ પરવા કર્યા વગર કહ્યું: 'હવે રમ્યા રમ્યા! મોટા રમવાવાળા નીકળ્યા છે! બાપુને મારા હાથનું પટ ખાવાની ખુજલી થઈ લાગે છે!' રઘડાએ આમંત્રણનો અસ્વીકાર કર્યો.

બીજું તેડું આવ્યું. રઘડાએ પહેલા કરતાં પણ વધારે તુચ્છકારથી તે પાછું વાળવા કર્યું, પણ તેના મિત્રોએ તેને સમજાવ્યો: 'રઘડા, જા ને એક નતોડિયું ચોંટાડી આવ્યને, એટલે બીજીવાર તારું નામ જ ન લીએ! રમવાની ઓ ભૂલી જાય!'

'હા હા, જા એક નતોડિયું આપી આવ, એટલે સાત પેઢી સુધી ફરીથી રમવાનું નામ જ ન લીએ!'

અંતે માંડમાંડ રઘડો ઊઠ્યો: 'ઠીક, હાલ્ય ભાઈ, હાલ્ય! બાપુને અને આજ હાથે કરીને જ નતોડિયું ખાવું છે, પછી હું શું કરું?'

હાથમાં તેની પેટન્ટ સોગઠીઓ રમાડતોરમાડતો રઘડો બાપુની ડેલીએ પહોંચ્યો.

ડેલીએ જઇને તેણે રમત શરૂ તો કરી, પણ અત્યંત ઉપેક્ષાવૃત્તિથી પહેલી જ ધાલે દસ દાણા નાખીને દાવ લીધો અને અડખેપડખે બેઠેલા સહુને છક કરી નાખ્યા. પછી તો એકીસાથે ચારે સોગઠીઓ ઘરમાથી બહાર કાઢીને રમતી કરી. કાથડભીને તો હજી દાવના દાણા પણ નહોતા પડ્યા ને એકે પગડું નહોતું મુકાણું ત્યારે રઘડાની એક સોગઠી તો લગભગ પાકી જવા આવી હતી અને ઘરમાં જવા માટે પચ્ચીસ દાણા અને તોડની જ જરૂર હતી. કાથડભીનો માંડ-માંડ દસ દાણા પડવાથી ચાલવાનો દાવ આવ્યો અને એક સોગઠી ચાલવા માંડી. પછીને વખત દસદસ અને એક વખત પચ્ચીસ દાણા નાખીને એમણે બીજી સોગઠી મૂકી અને પહેલી સોગઠીને ખૂબ આગળ જવા દઈ, ફૂલ ઉપર બેસાડી.

આ દરમ્યાન રઘડાની એક સોગઠીએ કાથડભીની પાકવા આવેલી સોગઠીનો ગજબ પીછો પકડ્યો. રઘડાનો વિચાર કાથડભીની પાકી સોગઠીનો તોડ કરી તેને પાછી મુકાવવાનો હતો, પણ એ ફૂલ ઉપર બેઠી હોવાથી તેમ થઈ શકે તેમ નહોતું.

'એય ગવાલી! બ્હીકણ! રાંડીરાંડ બાયડીની ઘોડે ફૂલ ઉપર શું ભરાઈ બેઠી છો?' કાથડભીની કાંકરી કોઈ જીવંત વ્યક્તિ હોય તેમ રઘડાએ તેને ઉદ્દેશીને કહ્યું: 'પડમાં આવ્ય તો ખરી કહું!'

અને કાથડભીનું ક્ષાત્રાભિમાન ઊકળી આવ્યું. ચોરટા ઘરમાં ભરાઇ બેઠો હોય અને બહાર ઊભેલ દુશ્મનની ઉશ્કેરણીથી પાનો ચડે ને બહાર નીકળી આવે તેમ કાથડભીએ રાજપૂતની વંશપરંપરાગત ટેવને વફાદાર રહીને પોતાની સોગઠીને ફૂલ ઉપરથી નીચે ઉતારી.

'રઘડા, લગાવ્ય! એને લગાવ્ય! બે દાણે લગાવ્ય!' રઘડાના પક્ષકારોએ રઘડાને પાનો ચડાવ્યો.

રઘડો અત્યાર સુધી ઊંધા પગ નાખીને બેઠો હતો, તે હવે ગોઠણ ઉપર અર્ધો ઊભો થઈ ગયો. બાજની આંખો તેના શિકાર ઉપર ઠરે તેમ તેની બંને આંખો કાથડભીની સોગઠી ઉપર ઠરી હતી. આ વખતે એની મુખમુદ્રા જોવા જેવી હતી. આંખો ઝીણી કરી, બંને નેણને નજીક ખેંચી, મામા શકુનિની જેમ ધાર્યા પાસાઓ ફેંકવાની રેખાઓ કપાળમાં લાવી, 'એ...એ...એ...ને આ . . બે દાણા!' કહી તેણે કોડાં ફેંક્યાં અને બરોબર બે જ દાણા પડ્યા!

'ખરો! ખરો, બહાદર! રંગ છે!' રઘડાના પ્રશંસકોએ પ્રશંસા કરી.

વનરાજને પોતાનો શિકાર હાથ આવે અને જે વિજયસ્મિત સાથે એ લેવા જાય એવા તિરસ્કારમિશ્રિત સ્મિત સાથે રઘડો પોતાની સોગઠી લઇને ગોઠણિયાભર ઊભો થયો અને કાથડભીની સોગઠી ઉપર એ ટચાક અવાજ સાથે જોરથી પછાડી. કાથડભીની સોગઠી છટકીને રડતીરડતી ઠેઠ સામી ભીંત સુધી પહોંચી. એની પાછળ રઘડાએ પોતાની વિજયના ગર્વથી ભરેલી નજર પણ મોકલી અને થોડી વાર સુધી ત્યાં જ ઠેરવી. ત્યાંથી વાળીને એ નજર તેણે કાથડભી ઉપર માંડી. (એ આંખમાંથી વરસતો વિજેતાનો ગર્વ અને પરાજિત પ્રત્યેની ઘૃણા કાથડભીથી જીરવી શકાય તેમ નહોતાં. પણ શું કરે? પોતે જ સામે ઊઠીને રઘડાને રમવા તેડાવ્યો હતો ને? પોતાનો તો હજી તોડ પણ નહોતો થયો અને રઘડાની તો બીજી સોગઠી પણ ઘરમાં પહોંચવા આવી હતી. સહુને બીક લાગતી હતી કે રઘડો જીતી જશે અને બાપુને નતોડિયું પડ ખાવું પડશે.

હવે તો રઘડો પણ ઉત્સાહમાં આવીને દાણા નાખતો હતો. બીજી સોગઠીને ઘરમાં પહોંચાડ્યા પછી ચાર જ ધાલમાં ત્રીજીને પણ અંદર પહોંચાડી. હવે એ ઊભો થઇને ચાલ્યા જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. પણ કાથડભીને હજી તોડ થવાની આશા હતી, તેથી નતોડિયું ન ખાવા માટે તેમણે આગ્રહપૂર્વક રઘડાને બેસાડ્યો.

રઘડાની એકની એક સોગઠી હતી તે પણ ત્રણ ધાલમાં આગળ નીકળી ગઈ તેથી કાથડભીનો તોડ થવાની રહીસહી આશા પણ ઊડી ગઈ. પણ રઘડાની ખાનદાની ક્યાં ઓછી હતી? કાથડભીની એક સોગઠી પેટઘર આવીને પડી હતી એટલે તેણે પોતાની એક સોગઠીને કોઈ અમીરની અદાથી ઘરમાંથી કાઢીને ગાંડી બનાવી. આમ કરવામાં તેમણે કાથડભીને રમત રમવાની તક આપી મહદ ઉપકાર કર્યો હોય તેવો ડોળ કર્યો. પણ કમનશીબે કાથડભીની સોગઠી ફૂલ ઉપર હોવા છતાં રઘડાના ત્રણ દાણા પડવાથી ગાંડી સોગઠીએ તેનો તોડ કર્યો.

'શું મોઢાં લઇને રમવા બેસતા હશો?' રઘડાએ કાથડભીની સોગઠીને ભમ્મમમમ. . . . . કરતી ઉડાડી મૂકતાં કહ્યું. અને પછી બીજા ત્રણ દાણા નાખીને છેલ્લી સોગઠી પણ તેણે ઘરમાં મોકલી.

કાથડભીએ નતોડ પડ ખાધું.

રઘડો ઊભો થતાંથતાં બોલ્યો: 'કહી ચાટો કહી. ચોપાટ રમવા ડાચાં કહે છે?' અને પોતાનાં સોગઠાં લઈ, વિજેતાની જેમ ચાલ્યો ગયો.

કાથડભી તેના શબ્દો સાંભળીને રોમેરોમ સળગી ઊઠ્યા. તેમનો એક હાથ જમૈયો લેવા વળ્યો, પણ ભેરુઓએ તેમને વાર્યા.

તે દિવસે ડાયરામાં સહુને કસુંબા કડવા ઝેર જેવા થઈ પડ્યા. કાથડભીને તો સાંજે વાળુ પણ ન ભાવ્યું. બીજું બધું તો ઠીક, પણ રઘડો જતાંજતાં કહી ચાટવાની જે ગાળ દેતો ગયો હતો તે આખી ક્ષત્રી કોમની નામોશી હતી. તેમનું જાતિઅભિમાન સળગી ઊઠ્યું.

કુટુંબ આખાને આઠ દિવસ સુધી કસુંબો ગળે ન ઊતર્યો. ગામ આખામાં વાત પ્રસરી ગઈ કે રઘડાએ બાપુને નતોડિયું પટ આપ્યું. 'જબરો રમવાવાળો છે!' .. 'બાપુ જેવા બાપુને નતોડિયું આપી આવ્યો!' .. 'માળો રમ્યે બારે લોંઠકો!' આમ એ મોઢે તેનાં વખાણ થવા માંડ્યાં.

આ બનાવ પછી રઘડો બીનહરીફ યોદ્ધાની જેમ ફરવા લાગ્યો. કોઈ પૂછતું: 'રઘડા, તને હજી સુધી કોઈએ નતોડિયું દીધું છે?' તો એ જવાબ આપતો: 'મને નતોડિયું દેવાવાળો તો હજી એની માના પેટમાં હશે. કોની માએ સવાશેર સૂંઠ ખાધી છે?'

બીજી બાજુ, કાથડબાપુના ઘા રૂઝાવાને બદલે વધારે ને વધારે અસહ્ય બનતા ગયા. તેમની એક જ આબળખા હતી: 'ગમે તેમ કરીને આ બે દોકડાના આહીરને નતોડિયું ખવડાવું તો હું ખરો!'

દિવસ ઉપર દિવસ જવા લાગ્યા. રઘડાની આત્મશ્રદ્ધા પણ વધતી જ ગઈ. નાથ્યા વગરના માતેલ ખૂંટિયાની જેમ રઘડો ફરવા લાગ્યો. તેનાં મોંફાટ અભિમાનચેષ્ટાથી તેના પ્રશંસકોને પણ લાગવા માંડ્યું કે હવે તો આ આંકેલ આખલાને કોઈ કાંધ નાખે તો સારું. કોઈ માથાનો જડે તો ઠીક થાય. શેરને માથે કોઈ સવાશેર મળી જાય તો આનો મદ ઊતરે; નહિતર કોણ જાણે કેવાં પરિણામ આવશે?

એવામાં બન્યું એવું કે સીમવદરની એક ઢેઢડી, જે કાથડબાપુની ડેલી વાળવા જતી, એ કાથડબાપુની બહેનના ગામ આંબલિયાળાના ઢેઢને ઘેર નાતરે ગઈ. એણે ત્યાં જઈને વાત કરી કે કાથડબાપુ બાપુને રઘડા આહીરે ચોપાટમાં નતોડિયું પટ આપ્યું છે તે દિ'નો બાપુને કસુંબો ગળે નથી ઊતરતો. આ વાત કાથડબાપુના ભાણેજ, જે ચોપાટના ભારે રસિયા હતા, તેમને કાને પહોંચી. તેઓ મારતી ઘોડીએ સીમવદર આવ્યા અને મામાને આશ્વાસન આપી રઘડાને ડેલીએ રમવા આવવાનું ચેલેંજ—આહ્વાન મોકલ્યું.

ગામના બેચાર નવરા દાદાઓ સાથે ચોરામાં બેઠોબેઠો રઘડો ગપ્પાં ઠોકતો હતો ત્યાં બાપુના માણસે આવીને રઘડાને ભાણાભાઈનું રમવા આવવાનું આહ્વાન આપ્યું.

આસપાસનાં દસવીસ ઘર સાંભળે એવા અવાજે રઘડો બોલી ઊઠ્યો: 'ઈ કઠીચટ્ટાવ હાર્યે આ રઘડો ચોપાટ રમશે? એક નતોડિયું ખાધું છે છતાં હજી ધરવ નથી થીયો?'

'ભાણાભાઈને સ્વાદ ચાખવો બાકી રહી ગયો લાગે છે!' કોઈ બોલ્યું.

'એને ખબર છે કે આ રઘડો ડેબાં ભાંગી નાખશે? જા ભાઈ, જા; ભાણાભાઈને કહે કે રઘડા હાર્યે ચોપાટ રમવા કરતાં છોકરિયું હાર્યે કબા રમી લ્યો! હજી મૂછનો દોરો ફૂટવાને વાર છે.' કહી રઘડાએ મૂછોને વળ આપતાં આપતાં બાપુના માણસને પાછો વાળ્યો.

બાપુએ ફરી માણસને મોકલી કહેવડાવ્યું: 'મરદનો દીકરો હો તો ભાણાભાઈ સામો પટમાં આવી જા. નહિતર નતોડિયું ખાધું કબૂલ કર.'

'જા, રઘડા, જા; ઈ ભાણાભાઈને જરાક હાથ બતાવી આવ્ય એટલે ડામુકા ગામમાં પગ મૂકતાં જ ભૂલી જાય.' રઘડાના મિત્રોએ એને પરાણે રમવા મોકલ્યો. પાછળ પ્રેક્ષકોનું મોટું ટોળું ગયું.

કોઈ શહેનશાહને છાજે એવી લાપરવાહીથી રઘડો કાથડબાપુની ડેલીએ આવ્યો અને ભાણાભાઈ સાથે રમવા બેઠો.

આજે જોનારાઓની ઠકઠઠ જામી હતી. રઘડાના દરેક હલનચલનમાં અસીમ આત્મવિશ્વાસ દેખાઈ આવતો હતો.

ભાણાભાઈએ પહેલી જ ઘાલે પચ્ચીસ દાણા નાખીને દાવ લીધો અને એક સોગઠી માંડી.

રઘડાને આવી જાતનો પ્રથમ જ અનુભવ હતો, તેથી કંઈક આકુળવ્યાકુળ થઈ ગયો. તેણે બે ઘાલ ફેંક્યા, પણ એક વખત ત્રણ અને એક વખત એક દાણો પડ્યો. તે ગભરાઈ ગયો.

ફરી ભાણાભાઈએ દાવ લીધો અને બીજી સોગઠી માંડી.

પણ રઘડાને ઉપરાઉપર ચાર ઘાલમાં માત્ર બબ્બે ત્રણત્રણ દાણા જ પડતા રહ્યા. સહુ જોનારાઓને થયું કે આ તે રઘડો રમે છે કે બીજું કોઈ? આમ કાં થાય? ઉપરાઉપર દાવ લેનાર રઘડો છસાત ઘાલ સુધી છાનો બેઠો રહે?

ભાણાભાઈની ચારે ય સોગઠી ચાલવા લાગી.

અંતે રઘડાના દસ દાણા પડ્યા અને એક સોગઠી મંડાણી.

ભાણાભાઈની એક સોગઠી તો હવે પાકવા આવી હતી; ઘરમાં જવા માટે તોડ થવાની જ વાર હતી. રઘડો ઊંચોનીચો થતો હતો.

ત્યાં તો ભાણાભાઈએ દાવ લઈને રઘડાની એકની એક ચાલતી સોગઠીનો પચડે તોડ કર્યો! કોઈને માન્યામાં પણ ન આવ્યું.

રઘડાની આંખે અંધારાં આવ્યાં. આ દૃશ્ય એ સાચું જ ન માની શક્યો. આ આખો બનાવ એની સમજમાં ન આવવાથી તે ઊભટક થઈ ગયો અને માથું ખંજવાળવા લાગ્યો.

તેને પચ્ચીસ દાણા આવ્યા અને બીજી સોગઠી મૂકી, પણ તે દરમ્યાન ભાણાભાઈની તો બે સોગઠી ઘરમાં ચાલી ગઈ હતી.

સહુ આશ્ચર્યથી રમત જોઈ રહ્યા.

રઘડો વધુ ને વધુ મૂંઝાવા લાગ્યો. કેમે કર્યો તેના દાણા સરખા જ નહોતા પડતા. ઘાલ નાખવા જતાં હાથ થોથવાઈ જતો હતો. છતાં પોતાને પટ લાગશે એ વાત તો કેમે કરી તેને ગળે નહોતી ઊતરતી.

ભાણાભાઈની ત્રીજી સોગઠી પણ ઘરમાં ગઈ! આ બધું જોતાં કાથડબાપુનાં હૃદયમાં તો ઉલ્લાસ માતો નહોતો.

રઘડો બાઘા જેવો બનીને આ જોઈ રહ્યો. તેની માત્ર બે જ સોગઠી ચાલતી હતી. તોડ થવાની તો આશા જ નહોતી, કેમકે ભાણાભાઈની એકની એક સોગઠી પણ હવે ઘેર પહોંચવા આવી હતી. કાથડબાપુ વેરતૃપ્તિનો ઊંડો આનંદ માણી રહ્યા હતા.

રઘડાને એ નતોડિયું લાગવાનું નક્કી જ હતું. ગમે તેમ કરીને તોડ કરવા એ ફાંફાં મારી રહ્યો. પણ ભાણાભાઈની તો એક જ સોગઠી ચાલતી હતી. પચ્ચીસ અને બે દાણા નાખે તો જ રઘડાનો તોડ થઈ શકે તેમ હતો. તેણે બરાબર સ્વસ્થ થઈને પચ્ચીસ દાણા નાખ્યા. હવે તેનામાં કંઈક કૌવત આવ્યો. ત્રણ વખત કોડા ખખડાવીને તેણે ફરી દાણા નાખ્યા. પણ કમનસીબે બેને બદલે ત્રણ દાણા પડ્યા!

ગુડા ભાંગી ગયા હોય તેમ રઘડો હતાશ થઈને ઢગલાની જેમ બેસી ગયો. ભાણાભાઈની છેલ્લી સોગઠી એક જ દાણે ઘરમાં જાય તેમ હતી. જીવનનું સર્વસ્વ હોડમાં મૂકવાની તૈયારીમાં હોય તેમ રઘડાએ ઊંડો ધખધખતો નિઃસાસો મૂક્યો.

સહુની આંખો રઘડા ઉપર મંડાઈ હતી. કાથડબાપુની આંખોમાં કિન્નો લેવાયાનું ખુન્નસ તરવરતું હતું. રઘડાના પ્રસંશકો નીમાણા બનીને જોઈ રહ્યા હતા. છતાં રઘડો તો આ બધું જોતો જ ન હોય તેમ શૂન્ય નજરે બેઠો હતો.

ભાણાભાઈએ પચકું નાખીને છેલ્લી સોગઠીને પણ ઘરમાં મોકલી.

સહુને મોઢે આવી અટકેલો શબ્દ બહાર નીકળી પડ્યો: નતોડ! નતોડ! નતોડ!!

કહે છે કે આ વખતે રઘડાની શૂન્ય આંખોમાં અસાધારણ ચમકનાં પૂર ધસી આવ્યાં અને છાતી થડકાવી દીએ એવા પ્રચંડ અવાજથી એ સહુની સાથે બોલી ઊઠ્યો: 'નતોડ!'

અને પછી હા ' હા ' હા ' હા ' કરીને કાન ફાડી નાખે એવું અમાનુષી હાસ્ય તેણે કર્યું.

હવે રઘડો શેરીગલીઓમાં ભટકે છે અને જે કોઈ સામું મળે એને પૂછે છે: 'તમારો તોડ થયો?'

અને પાછળ છોકરાંઓનું ટોળું તેના ઉપર પથ્થર ફેંકતું બૂમો મારે છે: 'રઘડો નતોડ! રઘડો નતોડ!'

અને પરાજયથી અંકિત થએલી રઘડાની મુખાકૃતિ આનો કારુણ્યભર્યા સ્મિતથી મૂક ઉત્તર આપે છે. **ચૂનીલાલ મડિયા**

ફોટોગ્રાફી

હરીફાઈનું પરિણામ

પહેલું તથા બીજું ઈનામ: મોકૂફ; ત્રીજું ઇનામ: 'દાદાનો લાડકવાયો'–હાસમ સુતાર (નડિયાદ); નોંધપાત્ર: (૧) 'પ્રવાસી'–જે. એલ. દોશી (જામનગર); (૨) 'રોઝ'–જમનાદાસ પંચોલી (અમદાવાદ).

આ મહિને પણ હરીફાઈમાં આવેલાં ચિત્રોમાંનું કોઇ પહેલા કે બીજા ઈનામને પાત્ર ઠર્યું નથી. ત્રીજું ઈનામ જીતનાર ભાઇ હાસમ સુતારના 'દાદાનો લાડકવાયો' ચિત્રમાંનાં પાત્રોનું હાસ્ય નૈસર્ગિક હોવાથી ચિત્ર આકર્ષક બને છે. વિષય ને સંયોજન પણ ઠીક ગણાય. પરંતુ પ્રકાશ બહુ જ પ્રતિકૂળ છે. મધ્યાહ્નને બરાબર માથે આવેલા સૂર્યપ્રકાશમાં ચિત્ર લેવાયું હોઈ ચિત્રમાં છાયા વધારે આવી છે. બાળકના માથાનો ભાગ પશ્ચાદ્ભૂમિ સાથે મળી જાય છે અને પ્રકાશની બાજુ પર જોઈતું મુદ્રાલેખન મુખ પર આવ્યું નથી, જેટલું વૃદ્ધનું લાક્ષણિકતામય છે. ખરે બપોરે બનતાં સુધી ચિત્ર લેવું નહિ. પોર્ટ્રેટ કે પાત્રાલેખન માટે તે પ્રકાશ અનુકૂળ નથી. કોઈક જ તેમાં કુશળતાથી સફળ બની શકે. ભાઇ હાસમે અનુકૂળ ગ્રેડના પેપર પર પ્રિન્ટ નહિ કઢાવી હોવાથી તે કૉન્ટ્રાસ્ટી જણાય છે ને બાળકના ધોળા ભાગની જરૂરી બાબતો તદ્દન ઊડી ગઈ છે. એ દૃષ્ટિએ ચિત્રની ટેકનીક નબળી ગણાય.

- જરૂર કરતાં વધારે કાગળ, ફિલ્મ કે કેમિકલ ન બગાડતાં દરેક રીતે સામાનમાં કરકસર કરો.
- પૂર્ણ વિચાર સાથે કામ કરવાની ટેવ પાડો.
- વિચાર, યોજના અને સૌંદર્યબુદ્ધિ એ ત્રણ ચિત્રનાં પ્રધાન અંગ છે.

ભાઇ દોશીએ વાદળાંથી આચ્છાદિત આકાશની આછી ભૂરી બૅકગ્રાઉન્ડ ઉપર પ્રવાસે નીકળેલા કોઈ યુવાનની છબી લીધી છે. આ 'સેમી-સિલ્હુટ' (અર્ધ-છાયાચિત્ર)ની રચના સારી છે. એક્સ્પોઝર અને ડેવલપમેન્ટ બરાબર લાગે છે. પરંતુ એક્સ્પોઝર દરમિયાન કૅમેરા ધ્રૂજ્યો છે તેથી આખું યે ચિત્ર હાલેલું જણાય છે. 'કૅમેરા-શેઇક'ના નામે ઓળખાતી આ ક્ષતિ સારાં ચિત્રોમાં યે દેખા દે છે. શિખાઉનાં ચિત્રો તો ઘણીવાર આઉટ ઑફ ફોકસ પણ હોય છે. ભાઈ પંચોલીનું 'રોઝ' ચિત્ર તેની સાક્ષી પૂરે છે. બાકી સામા પ્રકાશમાં લેવાએલા એ ચિત્રનો વિષય ને ટેક્નીક સારાં છે.

હરીફાઈમાં ચિત્રો મોકલતાં અગાઉ દરેક હરીફે જાતે પોતાનાં ચિત્રોના ગુણદોષ તપાસવા જોઇએ. ઉપર દર્શાવેલી તેમજ 'કુમાર'માં વારંવાર ચર્ચાની બીજી ક્ષતિઓ ન હોય તેવાં જ ચિત્રો હરીફાઇમાં મોકલવાથી સૌનો સમય અને ખર્ચ બચશે. **બલવન્ત ભટ્ટ**

ચક્ષુહીન દશામાં ત્રણ ખંડની યાત્રા

'તમે અંધ હોવાથી ઘેર બેઠાંબેઠાં જ કંઇક ધંધો શીખી ઉદર-નિર્વાહ ચલાવો એ ઠીક છે. પરદેશ જઇને ઉચ્ચ શિક્ષણ લેવા ઈચ્છતા દેખતા લોકો હિંદુસ્તાનમાં કંઈ થોડા નથી.'

બંગાળ વિશ્વવિદ્યાલયની સેનેટના એક સભાસદ પાસે ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે પરદેશ જવા સારૂ શિષ્યવૃત્તિ માગવા જતાં શ્રી સુબોધચંદ્ર રૉયને ઉપરના શબ્દો સાંભળવા પડ્યા. આ વખતે તેઓ એમ. એ., બી.એલ. થઈ ગયા હતા અને વધુ શિક્ષણ માટે અમેરિકા જવાનો તેમનો વિચાર હતો. પરંતુ આ તિરસ્કારયુક્ત શબ્દોથી તેઓ જરા પણ ડગ્યા નહિ. આ બન્યું ૧૯૩૭ની સાલમાં. તે જ વર્ષે કલકત્તા વિશ્વવિદ્યાલય તરફથી શિષ્યવૃત્તિ મેળવી આંધળા સુબોધચંદ્ર અમેરિકા તરફ રવાના થયા, અને ૧૯૪૦ના ફેબ્રુઆરીમાં પાછા આવી કલકત્તા વિશ્વવિદ્યાલયમાં અંધશિક્ષણના લેક્ચરર થયા.

આ કંઈ નાનીસૂની વાત નથી. હિંદુસ્તાનમાં આંધળાઓની સંખ્યા કંઈ ઓછી નથી. પરંતુ આવું સાહસ, દૃઢ નિશ્ચય અને આત્મવિશ્વાસ ક્વચિત જ જોવામાં આવે છે. આ દૃષ્ટિએ શ્રી સુબોધચંદ્ર રૉયનો જીવનવૃત્તાંત ખરેખર માર્ગદર્શક થશે.

આરંભિક જીવન

શ્રી રૉયનો જન્મ ૧૯૦૮ની સાલમાં ટિપેરા સંસ્થાનમાં થયો હતો. ત્યાં તેમના પિતામહ ચીફ જજ હતા. આખું યે રૉય કુટુંબ ત્યાં રહેતું હતું. તે બે વર્ષના થયા ત્યારે તેમના પિતા નિવારણચંદ્ર રૉય દીનાજપુરની પોસ્ટ ઑફિસમાં કારકુન હતા ત્યાં તેમને લઇ ગયા. આઠ વર્ષની ઉમર સુધી તેમણે ત્યાંની પ્રાથમિક શાળામાં અભ્યાસ કર્યો. ત્યાં સુધી તેમની દૃષ્ટિ સાફ અને સુદૃઢ હતી. તેમનું શરીર પણ ખડતલ હતું. પણ નવમા વર્ષની શરૂઆતમાં જ કૉલેરા અને ઑપ્થેલ્મિયાએ તેમના પર હલ્લો કર્યો, અને તેને પરિણામે તેમણે આંખો ખોઈ. તેમનું શિક્ષણ બંધ થયું આ કુદરતી કોપથી તેમનાં માબાપને ઘણી જ લાગણી થઇ, અને લગભગ ત્રણ વર્ષ સુધી જુદાજુદા અનેક દેશી–પરદેશી ઉપચાર તેમણે અજમાવી જોયા. છેવટે નિરાશ બની ઈશ્વરેચ્છાને તાબે થઈ તેઓ સ્વસ્થ બનીને બેઠાં.

પરંતુ શ્રી રૉય હતાશ થયા નહિ. તેઓ દૈવ કરતાં પુરુષાર્થમાં વધારે માનતા હતા. ઘેર બેઠાં આળસમાં સમય ગાળવા કરતાં પોતાના ભાઇની સાથે શાળામાં જવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને તે પ્રમાણે તેમણે શાળામાં જવાનું શરૂ કર્યું. તે વખતે આખા બંગાળમાં ફક્ત કલકત્તામાં જ એક અંધશાળા હતી. તેથી દીનાજપુરની શાળામાં તો તેમને શ્રવણશક્તિ (કાન) અને સ્મરણશક્તિ પર જ બધો આધાર રાખવો પડ્યો. દોઢએ વર્ષમાં અંકગણિત, અંગ્રેજી અને બંગાળી એ વિષયોમાં તેમણે સારી પ્રગતિ કરી. પરીક્ષામાં કેટલાક દેખતા વિદ્યાર્થીઓ કરતાં પણ તેમને વધારે માર્ક મળ્યા. તેમની આ હોશિયારી અને ઉત્સાહ જોઈ તેમના પિતાએ તેમને કલકત્તાની અંધશાળામાં દાખલ કર્યા.

પરંતુ અહીં પણ તેમને મુશ્કેલીઓ નડી. શિક્ષિતોની બેકારીથી ગભરાઇ જઇને વિદ્યાલયે એક ઠરાવ કરી આંધળાઓને અંગ્રેજી ચોથા ધોરણ પછી શિક્ષણ આપવાનું બંધ કર્યું, અને તેને બદલે તેમને સંગીત, સુતારીકામ અને વણાટકામ વગેરે શીખવવાનું નક્કી કર્યું. આથી તેમનું શિક્ષણ એટલેથી જ અટક્યું. તેમણે બે વર્ષ સતારવાદન અને વણાટકામ શીખવામાં ગાળ્યાં. પણ તેમના મનમાં ફરીથી જબરો ખળભળાટ મચ્યો. સતારવાદન અને વણાટકામથી પોતાના નિર્વાહનો પ્રશ્ન તો કદાચ ઉકેલાઇ શકે; પરંતુ આંધળાઓની સ્થિતિ સુધારવાના

કરીને ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવનાર યુવક સુબોધચન્દ્ર રૉય

પોતાના કાર્યને કેવી રીતે આગળ ધપાવવું એ વિષેના વિચાર તેમને હરહમેશ આવ્યા કરતા. તેમણે પોતાની આ આકાંક્ષા પોતાના પિતાને જણાવી. પિતાએ ઘણી ખુશીથી સંમતિ આપી અને તેમના શિક્ષણ માટે બે સ્વતંત્ર શિક્ષકોને રોકવામાં આવ્યા. ૧૯૨૭ની સાલમાં તેમણે મૅટ્રિકની પરીક્ષા આપી અને સંસ્કૃત તથા ઇતિહાસમાં પ્રાવીણ્ય (distinction) મેળવી તેઓ ઉત્તમ રીતે પાસ થયા.

'દેખતા વિદ્યાર્થીઓ જેટલું પ્રાવીણ્ય તમે કેવી રીતે મેળવી શક્યા?' એ પ્રશ્નના જવાબમાં તેમણે કહેલું, 'આંખે દેખી ન શકતો હોય તે માણસની બુદ્ધિ અને પ્રતિભા કંઈ ઓછી નથી થઈ જતી છે? દેખતા વિદ્યાર્થીઓ કરતાં હું ઊતરતી પંક્તિનો છું એમ મને કોઈવાર લાગતું જ નથી. પછી હું તેમની બરાબરી કરી શકું તેમાં શી નવાઈ?'

તેમના આ ઉદ્‌ગારમાં અદમ્ય ઉત્સાહ ને અખંડ આત્મવિશ્વાસ તરવરે છે. આંધળાંને પેપર લખવા માટે એક લેખક આપવામાં આવે છે. રૉયને મૅટ્રિકની પરીક્ષા વખતે આપવામાં આવેલો લેખક બી. એ. થએલો હતો. પરંતુ 'ostentations' શબ્દના સ્પેલિંગમાં બન્નેનો મતભેદ પડ્યો. લેખકે સદરહુ શબ્દનો સ્પેલિંગ 'austentations' લખ્યો હતો. રૉયને શંકા આવવાથી તેમણે તેને તે વાંચવાનું કહીને સાચો સ્પેલિંગ લખાવ્યો. લેખકે કરેલી સ્પેલિંગની ભૂલો માટે પણ ઉમેદવારને જ જવાબદાર ગણી તે બદલ માર્ક કાપવામાં આવે છે.

ઉચ્ચ શિક્ષણ અને શિષ્યવૃત્તિ

આ પછી ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે તે ૧૯૨૯માં કલકત્તાની સેંટ પૉલ્સ કૉલેજમાં દાખલ થયા. કૉલેજમાં મુખ્ય કાર્યક્રમ પ્રોફેસરોનાં વ્યાખ્યાનો સાંભળવાનો જ હોવાથી તેમને બહુ મુશ્કેલી પડી નહિ. ઘેર પુસ્તકો વાંચી સંભળાવવા એક માણસ રાખ્યો હતો. બે વર્ષમાં ઇન્ટર આર્ટ્સ પાસ થઇ તેઓ પ્રેસીડેન્સી કૉલેજમાં દાખલ થયા. ત્યાંથી બી. એ. (અંગ્રેજી ઑનર્સ), અને એમ. એ. (તત્ત્વજ્ઞાન)માં પાસ થયા. આ બન્ને પરીક્ષામાં તેઓ બધા ઉમેદવારોમાં પહેલા આવ્યા.

એમ. એ. થયા પછી ૧૯૩૬માં તેઓ બી. એલ. થયા ને એક વકીલના હાથ નીચે કામ કરવા લાગ્યા તથા વકીલાત માટે સનદ પણ મેળવી. પણ આ બધું તેઓ કંઇ પૈસા મેળવવા માટે કરતા નહોતા. આંધળાંઓની સ્થિતિ સુધારવા માટે પોતે કંઈક કરવું જ જોઇએ એમ તેમને અહર્નિશ લાગ્યા કરતું હતું. પોતાનો આ વિચાર અમલમાં મૂકવા માટે પરદેશ—ખાસ કરીને અમેરિકા જઇ ત્યાં અંધોના ઉચ્ચ શિક્ષણની ને બીજી શી વ્યવસ્થા છે તે જાણી લાવવાનું તેમણે નક્કી કર્યું. આ માટે તેમણે વિશ્વવિદ્યાલયને શિષ્યવૃત્તિ માટે અરજી કરી.

અને શરૂઆતમાં જણાવ્યા મુજબ અનેક નિષ્ફળતાઓ પછી કલકત્તા વિશ્વવિદ્યાલયના વાઇસ ચાન્સેલર ડૉ. શ્યામપ્રસાદ મુખોપાધ્યાયના પ્રયત્ન તથા સહાયથી શ્રી રૉયને ૧૯૩૬–૩૭માં 'રાસબિહારી ઘોષ ટ્રાવેલિંગ ફેલોશિપ' મળી અને તેઓ ૧૯૩૭ના સપ્ટેમ્બરમાં લંડનમાર્ગે અમેરિકા ગયા.

પરદેશયાત્રા અને અધ્યયન

શ્રી રૉય પ્રવાસમાં એકલા જ નીકળ્યા હતા! પ્રવાસમાં સાથીઓ અને રેલવે-આગબોટના નોકરોથી સહાયથી તેમનો પ્રવાસ નિર્વિઘ્ને પાર પડ્યો. આશ્ચર્ય તો એ છે કે તેમને એકે અકસ્માત થયો નહિ!

અમેરિકાની કોલંબિયા યુનિવર્સિટિની ટીચર્સ ટ્રેનિંગ કૉલેજમાં આઠ મહિના અભ્યાસ કરી તેમણે શિક્ષણશાસ્ત્રમાં એમ. એ.ની પદવી મેળવી. શરૂમાં થોડા દિવસ તેઓ અંધ-આશ્રમમાં રહ્યા, પણ પછી સ્વતંત્ર મકાન ભાડે રાખીને રહ્યા. કલકત્તા વિદ્યાલયની સાથોસાથ તેમને ન્યૂયૉર્કના અંધસંઘ તરફથી પણ એક શિષ્યવૃત્તિ મળી, એટલે તેમનો બધો ખર્ચ તેમાંથી જ નીકળી રહેતો.

લંડનમાં આગમન

ઉપરની ડિગ્રી લીધા પછી, 'હિંદુસ્તાનમાં આંધળાંઓનો સામાજિક અને મનોવૈજ્ઞાનિક પ્રશ્ન' એ વિષય પર નિબંધ લખી લંડન વિશ્વવિદ્યાલયમાં રજૂ કરવા માટે બંગાલ સરકાર તરફથી તેમને એક શિષ્યવૃત્તિ આપવામાં આવી. આથી તેઓ લંડન ગયા. પરંતુ ત્યાં તેમને ઉપરાઉપરી ઘણા કડવા અનુભવ થયા. એક તો લંડન વિશ્વવિદ્યાલય જેવી સંસ્થામાં આંધળાંઓના શિક્ષણ માટે કંઈ જ સગવડ નહોતી; વળી તેમને નિબંધ લખવા માટે જે સામગ્રીની જરૂર હતી તે ઈંગ્લંડમાં મળી શકે તેમ નહોતી. પણ આ બધાને ભુલાવી દે એવો એક અનુભવ તેમને થયો. લંડન વિશ્વવિદ્યાલયે તેમનો નિબંધ સ્વીકારવાની જ ના પાડી! અંતે ઘણા પ્રયાસ ને દોડધામ પછી નિબંધ સ્વીકારવાનું કબૂલાયું. પણ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સાધનસામગ્રી માટે તો તેમને અમેરિકા જ જવું પડે તેમ હતું. તેથી તેઓ ફરીથી અમેરિકા જવા નીકળ્યા.

બ્રિટનમાં રહ્યા તે દરમ્યાન તેમણે ઘણો પ્રવાસ કર્યો. આ પ્રવાસમાં તેમણે બ્રિટનમાં આંધળાંની સ્થિતિ અને તેમના શિક્ષણ માટેની વ્યવસ્થા બાબત ખૂબ અભ્યાસ કર્યો. અમેરિકા અને જપાનની સરખામણીમાં બ્રિટનમાં આંધળાંઓના શિક્ષણની વ્યવસ્થા તદ્દન નિર્માલ્ય લાગી. ફક્ત એડિનબરોમાં સરકારી અંધાશ્રમ અને વિદ્યાલય છે અને ત્યાં અંધશિક્ષણને માટે સારી સગવડ છે.

આ પછી ફ્રાન્સ, ઈટલિ, જર્મની, જપાન, કૅનેડા વગેરે દેશોમાં પ્રવાસ કરી તેઓ અમેરિકા ગયા. આ પ્રવાસમાં આંધળાંઓની સ્થિતિ બાબત બધા દેશમાં તેમણે સૂક્ષ્મ જ્ઞાન મેળવ્યું. મહાયુદ્ધ શરૂ થતાં લંડન જવાની મુરાદ બર આવી નહિ, એટલે ૧૯૪૦ના ફેબ્રુઆરીમાં તેઓ હિંદુસ્તાન પાછા આવ્યા. ૧૯૪૦ના જુલાઈ માસથી તેઓ કલકત્તા વિશ્વવિદ્યાલયાંતર્ગત બી. ટી. કલાસમાં અંધશિક્ષણના લેક્ચરર તરીકે કામ કરે છે. તેમનું સંશોધનકાર્ય હજી ચાલુ જ છે હિંદુસ્તાન આવ્યા પછી, અનેક પત્રોમાં અંધશિક્ષણ સંબંધી તેમણે લેખો લખ્યા છે અને અનેક જગ્યાએ વ્યાખ્યાનો આપ્યાં છે.

અમેરિકાનું જીવન

અમેરિકાના અનુભવો ઉપરથી અમેરિકન લોકો વિષે તેમને બહુ જ માન ઉત્પન્ન થયું છે. હિંદીઓને અમેરિકામાં વર્ણભેદને કારણે જે સોસવું પડે છે તે વિષે તેઓ કહે છે કે મારો પોતાનો અનુભવ તો એવો છે કે અમેરિકન લોકોને એકવાર ખાત્રી થાય કે તમે સારા ઉદ્દેશથી પ્રેરાઇને અમુક કાર્ય કરો છો, તો તેઓ તમારા તરફ સક્રિય સહાનુભૂતિ બતાવ્યા સિવાય રહેતા નથી. પણ તેઓ પોતે સ્વાભિમાની અને સ્વાવલંબી હોવાથી 'ભિક્ષા' માગનારા પર તેમને સહજ તિરસ્કાર ઉપજે છે. અત્યાર સુધી જે જે હિંદીઓ અમેરિકા ગયા છે તેમણે હિંદુસ્તાનના દારિદ્ર્યનું, હાલાકીનું, ગુલામગીરીનું વર્ણન કરી સહાયની અપેક્ષા કરી છે—ભિક્ષા માગી છે. અને તેથી જ અમેરિકન લોકોમાં હિંદ વિષે તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયો છે. એથી ઉલટું જે અન્ય રાષ્ટ્રોએ પોતાના કાર્યનો ઉદ્દેશ સ્વાભિમાનપૂર્વક અમેરિકા સમક્ષ રજૂ કર્યો છે તેમને અમેરિકાએ સારી મદદ કરી છે.'

અમેરિકન યુવતી સાથે લગ્ન

શ્રી રૉય શ્રીમતી ઈવલિન નામની એક સ્વરૂપવાન અમેરિકન યુવતી સાથે લગ્ન કર્યું છે. અમેરિકાના જીવનમાં સામાજિક સ્વતંત્રતા કેટલી છે તે ઉપર આ ઘટનાથી સારો પ્રકાશ પડે છે.

શ્રીમતી ઇવલિન ન્યૂ યૉર્કના એક ધનાઢ્ય વેપારીની પુત્રી છે. હંટર કૉલેજમાં તે ભણતી હતી ત્યારે તેનો અને શ્રી રૉયનો પરિચય થયો. શ્રી રૉયનું શરીર કદાવર અને અત્યંત સુંદર છે. આંધળાંની સેવા કરવાના એમના ધ્યેય પર તે આફરીન થઇ તેણે તેમની સાથે લગ્ન કરી તેમના કાર્યમાં સર્વ પ્રકારે મદદ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. પણ તેના પિતા અને અન્ય સંબંધીઓએ વિરોધ દર્શાવ્યો. શ્રી રૉયે પણ તેને સમજાવવાનો પ્રયાસ કર્યો, પણ શ્રીમતિ ઈવલિનના દૃઢ નિશ્ચય પાસે કોઇનું કંઇ ચાલ્યું નહિ. છેવટે બધાએ સંમતિ આપી અને ન્યૂ યૉર્કમાં તેમનાં લગ્ન થયાં.

એક સ્વરૂપવાન, સુશિક્ષિત અને શ્રીમંત યુવતી એક અંધ હિંદી ગૃહસ્થ સાથે લગ્ન કરે એ જોઇ ઘણાને આશ્ચર્ય થાય એ સ્વાભાવિક છે. આ વિષે તેમને પૂછતાં તેમણે કહ્યું, 'મારા વિવાહ પાછળની બધી હકીકત હું કહી શકતી નથી, પણ એક બાબત તો મારે સ્પષ્ટ કહી દેવી જોઇએ કે આંધળાંઓની ઉન્નતિ માટે પોતાનું જીવન વ્યતીત કરવાના શ્રી રૉયના ધ્યેયમાં બનતી મદદ કરવાના મુખ્ય ઉદ્દેશથી જ હું તેમને પરણી છું. કેવળ જીવન જીવવામાં જ માનવજીવનનું સાર્થક નથી. ખરો આનંદ તો એકાદ ધ્યેય માટે જીવવામાં છે.'

આંધળાંઓને પરણવાની શી જરૂર છે તે વિષે શ્રી રૉય કહે છે: 'આંધળાંનું જીવન સુખી બનાવી તેને સમાજનું એક ઉપયુક્ત અંગ બનાવવા માટે લગ્ન એ મહત્ત્વની બાબત છે. આંધળા પુરુષની સ્ત્રી (જો પોતે આંધળી ન હોય તો) ખરેખરી જીવનસાથી અને માર્ગદર્શક બને છે. અમેરિકામાં ન્યૂયૉર્કના એક અંધ વકીલની પત્ની તેના કાગળપત્રોની દેખરેખ અને વ્યવસ્થા કરી તેની મદદનીશ તરીકે કામ કરે છે. પરંતુ જેમ અંધ પુરુષને સારી પત્ની મળી શકે છે તેમ અંધ સ્ત્રીને પત્ની તરીકે સ્વીકારવા કોઈ પુરુષ તૈયાર થતો નથી. આથી અંધ સ્ત્રીઓનું જીવન સંકટમય અને અત્યંત દુઃખદ બને છે.' આ બાબતમાં તેમણે કહ્યું કે ન્યૂ યૉર્કમાં એક અંધ યુવતી રીપોર્ટર તરીકે પોતાના કૂતરાની મદદથી ઉદરનિર્વાહ કરે છે!

બીજા દેશોમાં આંધળાંઓની સ્થિતિ

જર્મની, ફ્રાન્સ, ઇટલી, કૅનેડા વગેરે ઘણા દેશોમાં આંધળાંઓની સ્થિતિ સુધારવાના પ્રયત્નો થાય છે, પરંતુ અમેરિકા અને જાપાન એ બે દેશોએ આ દિશાંમાં સારી પ્રગતિ કરી છે. ત્યાં સરકાર તરફથી એ કાર્ય માટે સ્વતંત્ર ખાતાંઓ ખોલવામાં આવ્યાં છે. અમેરિકાના આ ખાતાનું નામ 'સ્ટેટ કમિશન ફૉર ધ બ્લાઈન્ડ' છે. આંધળાંની ગણત્રી કરવી, અનાવશ્યક કારણથી ઉપજેલો અંધાપો દાક્તરી સારવારથી દૂર કરવો, સુદૃઢ આંધળાંના રોજગાર માટે વ્યવસ્થા કરવી, આંધળાંઓના શિક્ષણ માટે તેમને ઘેર જ વ્યવસ્થા કરી આપવી, શિક્ષણ પૂરૂં થયું હોય તેવાં આંધળાંઓને ધંધારોજગાર મેળવી આપવાની વ્યવસ્થા કરવી વગેરે કામ તે કરે છે. અમેરિકામાં આંધળાંઓ માટે ઠેકઠેકાણે મફત દવાખાનાં તો છે જ; વળી મોટાં શહેરોમાં તેમને માટે વ્યાયામશાળા, ક્રીડાંગણો અને મનોરંજનનાં બીજાં સ્થળો પણ હોય છે. આંધળાંઓ માટે 'બ્રેલ' નામથી ઓળખાતી લિપિ છે. આ લિપિ લુઈ બ્રેલ નામના ફ્રાન્સના એક અંધ શિક્ષકે ૧૮૨૯ની સાલમાં શોધી કાઢેલી છે. આ લિપિમાં લખેલાં લગભગ પચીસ હજાર પુસ્તકો અમેરિકાનાં જુદાંજુદાં વાંચનાલયોમાં છે. આ બધી વ્યવસ્થાને લીધે આજે અમેરિકામાં હજારો આંધળાંઓ વકીલ, પત્રકાર, શિક્ષક, સરકારી અધિકારી, સંગીતજ્ઞ વગેરે તરીકે કામ કરીને સુખથી જીવન વ્યતિત કરે છે.

જાપાનમાં અંધશિક્ષણને માટે થોડા સમય થતાં જ વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે, છતાં જાપાને બીજા બધા દેશો કરતાં ઘણી પ્રગતિ કરી છે. આંધળાંઓની સ્થિતિ સુધારવા માટે ત્યાંની સરકારે ખાસ કાયદા પસાર કર્યા છે. ત્યાં આંધળાંઓની એકંદર સંખ્યા ૭૬૦૦૦ છે. તેમના શિક્ષણને માટે જુદાજુદા પ્રકારની ૯૦ શાળાઓ છે, તેથી એકપણ આંધળો અશિક્ષિત અથવા બેકાર રહેતો નથી. ત્યાં બ્રેલ લિપિમાં આંધળાંઓ માટે ઘણાં સાપ્તાહિકો અને માસિકો નીકળે છે; એટલું જ નહિ પણ 'ઓસાકા માઈનીચી' નામનું એક દૈનિક વર્તમાનપત્ર તો આંધળાંઓ માટે પોતાની એક ખાસ આવૃત્તિ બ્રેલ લિપિમાં કાઢે છે. આ પત્ર છેલ્લાં સત્તર વર્ષથી નીકળે છે, અને તેના પાંચ હજાર ગ્રાહકો અને અસંખ્ય વાચકો છે. આખા જગતમાં આંધળાંઓ માટે પ્રગટ થતું એ એક જ દૈનિક પત્ર છે.

હિંદુસ્તાનમાં આંધળાંઓનો પ્રશ્ન

૧૯૩૧ની સાલની વસ્તીગણત્રીમાં હિંદુસ્તાનમાં આંધળાંઓની સંખ્યા ૬૦૧૩૭૦ હતી અને તેમને માટેની શાળાઓની સંખ્યા ફક્ત એકવીસ હતી. બીજા દેશોની સરખામણીએ આ આંકડાઓ હાસ્યાસ્પદ લાગે એવા છે. આનાં કારણો તો ઘણાં છે, મુખ્ય કારણ આપણી રાજકીય પરતંત્રતા અને ગરીબી છે. આથી પણ મોટું કારણ છે આપણી ઉદાસીનતા! જે દેશમાં મંદિરો બાંધવા માટે, તીર્થયાત્રાનાં સ્થાનોમાં ભોજનાલયો માટે, ઉત્સવો, અન્નસત્રો વગેરે માટે કરોડો રૂપિયાનો ખર્ચ થાય છે, જ્યાં પશુપંખીઓના રક્ષણ માટે હજારો રૂપિયા પાંજરાપોળોમાં વપરાય છે, ત્યાં આંધળાંઓને 'મનુષ્ય' તરીકે જીવવા માટેની સગવડ પણ ન મળે તે અત્યંત દુઃખજનક નથી?

પણ હવે શ્રી સુબોધચંદ્ર રૉયે એક યોજના વિચારી રાખી છે તે તેમનું કાર્ય થોડા વખતમાં શરૂ થશે. તેમની સંસ્થા—'લાઈટહાઉસ ફૉર ધ બ્લાઈન્ડ' (આંધળાંનું દીપગૃહ)નું બૉર્ડ ઑફ ગવર્નર્સ વીસ સભાસદોનું બનાવવામાં આવ્યું છે. આ બૉર્ડના સભાસદ પૈકી થોડાકની એક સ્થાયી કાર્યવાહી સમિતિ ચૂંટવામાં આવી છે. આ સંસ્થામાં હિંદુસ્તાનના સર્વ આંધળાંઓને પ્રવેશ મળી શકશે. સદરહુ બાબતમાં પત્રવ્યવહાર નીચેને સરનામે કરવો: ૧૩૩, ધરમતોલા સ્ટ્રીટ, કલકત્તા

(શ્રી એસ. એસ. બૅદ્રેના લેખ પરથી) **કેશવલાલ કા. જાની**

એક વધુ વખણાયેલો અભિપ્રાય

. . . . . 'અજંતાના કલામંડપો'ના પુસ્તક માટે તમારો આભાર માનું છું. આટલી ઓછી કિંમતમાં આટલું સુંદર ને સર્વગ્રાહી એ હશે એ મેં કદિ નહિ ધારેલું. મારી પાસે 'અજંતા' ઉપર ઘણાં પુસ્તકો હોવાથી મેં એ મંગાવેલું નહિ. આજે તો એ બીજાં બધાં કરતાં વધારે ઉપયોગી જણાય છે. આટલાં બધાં ચિત્રો સાથેની એ ચોપડી આટલી સસ્તી કિંમતે આપવા કાઢવા માટે તમને મારાં અભિનંદન છે. હું હિંદી જાણતો નહિ હોવાથી એમાંનું લખાણ હજી હું વાંચી નથી શક્યો. અમારે ત્યાં એક હિંદી મુનશીના ઓળખીતા છે તેની પાસે હું તે અમારી ભાષામાં ઉતરાવી લઈશ. અમારે ત્યાંના કલાકારો તથા કલાવિદ્યાર્થીઓ પોતા માટે એ પુસ્તક ખરીદવા ઈચ્છે છે. . . . .

વી. વ્યંકટરત્નમ્

(એક અંગ્રેજી પત્રમાંથી અનુવાદ) સંચાલક · રામરાવ આર્ટ સોસાયટી · રાજમહેન્દ્રી

પ્રાચીન ભારતનું સંસ્કૃતિકેન્દ્ર નાલંદા

એશિયાભરમાં અજોડ એવા મહાન વિદ્યાપીઠનો વૃત્તાંત

એશિયા ખંડનો એક વિરાટ પ્રદેશ સાઈબીરિયાના આલ્તાઈ પર્વત અને બૈકાલ સરોવરની દક્ષિણે દક્ષિણે છેક પાસિફિક મહાસાગર સુધી પ્રસરેલો પડ્યો છે. ગોબીનું ગોબી મહા રણ એના એક ખૂણામાં પડેલું છે. ચીનને જીવન અર્પનાર મહા નદીઓ હ્વાંગ-હો અને યાંગ-ત્સે-ક્યાંગ એને ખોળે રમતીરમતી હ્વાંગ-હાઇ (પીળો સમુદ્ર) અને પાસિફિકના અગાધ જળમાં સમાઇ જાય છે. પૂર્વ દિશામાં એ મહા પ્રદેશ થ્યાનશાન પર્વતની પુષ્પમાળા પહેરી જગતની અટ્ટાલિકા કહેવાતા પામીર દેશનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે; ને તે પછી તી-બોટના[1] રહસ્યમય દેશ પર પથરાઇ જઈ માનસરોવર અને કૈલાસ પર્વતને આંગણે એ નગાધિરાજ હિમાલયના ચરણે ઢળી જાય છે. તુર્કસ્તાન, મોંગોલિયા, મંચુકુઓ, કોરિયા, ચીન, સીકિયાંગ ને તીબેટ એ આ પ્રદેશના ભિન્નભિન્ન વિભાગો.

આ પ્રદેશની વસ્તીનો મોટો ભાગ, ભરતખંડમાં ગંગા-યમુનાના આંગણેથી પ્રગટેલા અને હિંદુ ધર્મના નવમા અવતાર બુદ્ધ ભગવાને પ્રવર્તાવેલા, બૌદ્ધ ધર્મના મહાયાન પંથનો ઉપાસક છે અને તે જગતના વિરાટ માનવસમુદાયનો ચોથો ભાગ[2] છે.

આ મહા પ્રદેશની બહાર પણ મહાયાન બૌદ્ધ ધર્મના બે ઉપનિવેશો આવેલાં છે; પહેલું તે પાસિફિકના ખોળે ખેલતો ઊગતા સૂર્યનો દ્વીપ નીપોન (જાપાનનું રાષ્ટ્રીય નામ) ને બીજું એશિયા ખંડની ધરતીથી વેગળો, સૂર્ય જેના આંગણે આથમે છે તે, કાસ્પિયન સાગરની ઉત્તરે વૉલ્ગા અને યૂરલ નદીઓથી પરિપ્લાવિત થતો સોવિયેટનો ખિરગીઝ પ્રદેશ.

આ વિરાટ માનવસમુદાયે મહાયાન બૌદ્ધ ધર્મના સંસ્કારો બે હજાર વર્ષ પૂર્વે જ્યાંથી ઝીલ્યા હતા એ મહાન સ્થળ તે નાલંદા. નાલંદાનો ઇતિહાસ એટલે બૌદ્ધ મતના મહાયાન સંપ્રદાયના વિકાસ ને પ્રસારનો ઇતિહાસ. નાલંદા મહાયાનનું કેંદ્ર રહ્યું હતું એટલું જ નહિ પણ એ કાળે એના મહાન વિદ્યાપીઠનો આખા એશિયા ખંડમાં ડંકો વાગતો. એકમાત્ર બૌદ્ધ ધર્મનું જ નહિ, પણ હિંદમાં પ્રચલિત તે કાળના સર્વ ધર્મો, વિદ્યાઓ અને કળાઓનું પણ એ વિદ્યાપીઠમાં શિક્ષણ અપાતું. વેદાભ્યાસી બ્રાહ્મણ પંડિતો પણ નાલંદામાં સ્નાતક થએલા જ સર્વશ્રેષ્ઠ ગણાતા. નાલંદાના ભિક્ષુઓ એમના વિદ્યાપીઠમાં રચાએલું બૌદ્ધ સાહિત્ય લઇ વિદેશોમાં ધર્મપ્રચાર માટે જતા. તેવી જ રીતે બહારના દેશોના જિજ્ઞાસુ ભિક્ષુઓ પણ પોતાના તીર્થધામ હિંદ આવતા. આ રીતે બૌદ્ધકાળમાં હિંદની જે સુવાસ જગતમાં પ્રસરી હતી તેમાં નાલંદાનો ફાળો મોટામાં મોટો હતો.

ગયા ધામની ૨૫ માઇલ પૂર્વે વિંધ્યાચલની ઉત્તરે કંઈ પાંચ સુંદર ટેકરીઓ આવેલી છે. ગૃધ્રકૂટ, ઋષિગિરિ, વૈભાર, વિપુલ અને પાંડવગિરિ એ આ ટેકરીઓનાં બૌદ્ધકાળના પ્રચલિત નામો છે. એમની વચ્ચે એક નાનો શો સમતલ પ્રદેશ આવેલો છે ને તે એ ટેકરીઓમાંથી વહેતી ત્રણ નાની નાની સરિતાઓથી પ્લાવિત થાય છે. દૃઢ કુદરતી રક્ષણ, અપ્રતિમ પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય અને વિપુલ જલથી પરિપૂર્ણ આ અદ્વિતીય સ્થળે જરાસંધના વડવા વસુએ રામ-રાવણની યુદ્ધની પણ પૂર્વે ગિરિવ્રજપુરી નામની નગરી વસાવી હતી. મગધદેશની એ રાજનગરી હોવાથી માગધ પ્રજા તેને 'રાજગૃહ' કહેતી ને એ નામથી જ તે જગપ્રસિદ્ધ બની.

નાલંદા એ આ રાજગૃહનું એક સમૃદ્ધ પરું (બાહિરિકા) હતું. શિશુનાગ વંશના રાજ્યકાળ (ઈ. પૂ. ૬૦૦થી ૩૬૦)માં એ વસેલું. જુદાજુદા ગ્રંથોમાં તેનાં 'નાલ', નાલંદ', 'નાલક' એવાં વિવિધ નામો જડે છે, અને ત્યાં બુદ્ધ ભગવાનના પટ્ટશિષ્ય (અગ્ર શ્રાવક) સારિપુત્તનો જન્મ થયાનો ઉલ્લેખ મળે છે.

નાલંદા નામની ઉત્પત્તિ શી છે તે નિશ્ચિત રીતે કહી શકાય તેમ નથી. હર્ષવર્ધનના રાજ્યકાળ (ઈ. ૬૦૬–૬૪૮)માં નાલંદામાં અભ્યાસ કરવા આવેલો ચીનો પ્રવાસી યુવાન ચ્યાંગ જણાવે છે કે આ સ્થળે પૂર્વકાળમાં નાલંદા નામનો નાગ રહેતો હોવાથી તે સ્થળનું એ નામ પડ્યું હતું. નાલંદાનું ખોદકામ કરાવનારા ડૉ. હીરાનંદ શાસ્ત્રી એમ પ્રતિપાદિત કરે છે કે નાલંદાની મુખ્ય વિશેષતા કમળોથી ભરચક તેનાં અનેક સરોવરો હતાં. નાલ એટલે કમળની ડાંખળી અને એ જે સ્થળ આપતું હોય તેનું નામ તે નાલદા—નાલંદા

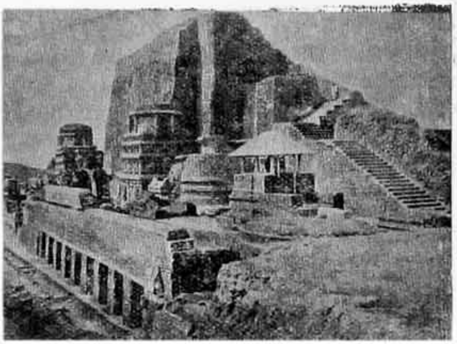
અનેક વનાચ્છાદિત પર્વતશૃંગો, અતિ રમણીય ને કમળપુષ્પોથી પરિપૂર્ણ સરોવરો અને વનવેલીઓથી શોભતી ગિરિગુહાઓથી શણગારાયલી રાજગૃહની આ ભૂમિ જેવી રીતે રસિકજનોના

જગતના ચોથા ભાગની વિરાટ વસ્તી આજે જે ધર્મ પાળે છે તે બૌદ્ધધર્મના મહાયાન સંપ્રદાયનો જ્યાંથી પ્રચાર થયો

૧ હિમાલયવાસીઓમાં તીબેટનું ખરૂં નામ તી-બોટ (બોટ દેશ) છે. ૨ હાલ બૌદ્ધ ધર્મના બે મુખ્ય સંપ્રદાયો છે: મહાયાન અને હીનયાન. ડૉ. રહાઇસ ડેવિડ્સ કે જે બૌદ્ધ ધર્મ અને સાહિત્યના મોટામાં મોટા વિદ્વાન થયા છે તેમના કથન પ્રમાણે મહાયાન બૌદ્ધોની સંખ્યા ૪૭ કરોડ ૬૦ લાખની છે ને તેઓ ચીન, જાપાન, તીબેટ, મંગોલિયા, મંચૂરિયા, કોરિયા, સાઇબીરિયા, લીઉખેન બેટ, નેપાલ, ભૂતાન, સિક્કીમ અને બાલી દ્વીપમાં વસે છે. હીનયાન બૌદ્ધોની સંખ્યા ૩ કરોડ ૧૦ લાખની છે. એ બધા હિંદી ચીન, થાઈ, મલાયા, બ્રહ્મદેશ ને સીલોનના વતની છે. આમ દુનિયામાં બૌદ્ધોની કુલ સંખ્યા ૫૧ કરોડ છે. દુનિયાની કુલ વસ્તી બે અબજની છે

ડાબી બાજુ : નાલંદાના મહાવિહારના ખોદકામનું દૃશ્ય—જેમાં ભિક્ષુઓ અને વિદ્યાર્થીઓના આવાસો, પુસ્તકાલયો, રાજમાર્ગો, સ્તૂપો વગેરે દર્શાવતી નગરરચના જણાય છે. જમણી બાજુ : નાલંદાના મહાવિહારના ચારચાર માળવાળા ભવ્ય ભગ્નાવશેષોનું એક સમગ્ર દૃશ્ય.

હૃદયમાં રસનો સંચાર કરતી તેવી જ રીતે પરિવ્રાજકોને પણ તપ માટે આકર્ષતી. નિસર્ગની સુંદર લીલાનો પ્રભાવ માનસિક તેમજ આધ્યાત્મિક વિકાસ માટે ઘણો સહાયક થઈ પડે છે. આ દૃષ્ટિએ રાજગૃહપુરી આખા મધ્યદેશ (ઉત્તર હિંદ)માં તે સમયે અજોડ હતી ને તેના આ ગુણને લઈને જ મહાવીર સ્વામી ને બુદ્ધ ભગવાન તેના આંગણે સૌ પ્રથમ તપશ્ચર્યા કરવા આવ્યા હતા.

કાશી પાસે સારનાથ આગળના વનમાં 'ધર્મચક્રપ્રવર્તન' કરીને ભગવાન બુદ્ધ ત્યાંથી ૧૨૫૦ ભિક્ષુઓનો શિષ્યસંઘ લઈ રાજગૃહ આવ્યા. મગધપતિ રાજા બિંબિસારે તેમને રાજગૃહની નિકટ આવેલું વેણુવન અર્પણ કર્યું ને નગરજનોએ રાજગૃહની ઉત્તરે આવેલ પ્રાવારિકામૃવન નામનું ઉદ્યાન તેમને ભેટ કર્યું. અહીં બુદ્ધ ભગવાન શિષ્યમંડળ સહિત રહ્યા. નાલંદામાં જેનો જન્મ થએલો તે સારિપુત્ત અને મોગ્ગલ્લાન અહીં તેમના પટ્ટશિષ્યો થયા. સારિપુત્ત નાલંદામાં જ નિર્વાણ પામેલો ને તે સ્થળે એક ચૈત્ય બાંધવામાં આવેલો. આ કારણે એ સ્થળ બૌદ્ધ સંઘમાં પહેલવહેલું મહત્ત્વ ધરાવતું થયું.

બૌદ્ધ ધર્મમાં સંઘભેદ

બુદ્ધ ભગવાનના જીવનકાળ દરમ્યાન તેમનો પંથ મધ્યદેશ (ઉત્તર હિંદ)માં સારી પેઠે ફેલાઈ ગયો હતો. પણ તેઓ વૃદ્ધાવસ્થામાં પ્રવેશતાં જ તેમના થોડાક શિષ્યો ધાર્મિક સત્તાધીશ થવાના લોભે ભિક્ષુસંઘમાં મતભેદનાં બી રોપવા લાગ્યાં હતાં. દેવદત્ત એ શિષ્યોનો નેતા હતો એટલે જ તે બૌદ્ધ સંઘમાં 'સંઘભેદક' કહેવાયો છે. ઈ. પૂ. ૪૮૩માં બુદ્ધના પરિનિર્વાણ (મૃત્યુ)પછી વિરોધી ભિક્ષુમંડળ બુદ્ધ ભગવાનના મૂળ ઉપદેશોની વિરુદ્ધ જવા લાગ્યું. આથી એ ઉપદેશોને ગ્રંથસ્થ કરવાની જરૂર જણાઇ. એના માટે બુદ્ધ ભગવાનના પટ્ટ શિષ્ય મહાકાશ્યપે રાજગૃહમાં બૌદ્ધ સંઘની પહેલી પરિષદ [3](એ સંગીતિ પણ કહેવાય છે) ભરી. તેમાં ધર્મ (બુદ્ધોપદેશ) અને વિનય (ભિક્ષુઓ માટે બુદ્ધ ભગવાનને ઘડેલા નિયમો)નો સંગ્રહ થઇ ત્રિપિટકો રચાયાં.

આ પછી મતભેદો પ્રબળ બનવા લાગ્યા. પણ અહીં ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે આ મતભેદોની બૌદ્ધ ધર્મના પ્રચાર અને પ્રગતિ ઉપર કશી અસર થતી નહોતી. એ તો માત્ર ભિક્ષુસંઘમાં જ મર્યાદિત એક નાનોશો ઝગડો હતો. આ મતભેદના કારણે બુદ્ધના પરિનિર્વાણને ૧૦૦ વર્ષે (ઇ. પૂ. ૩૮૩) સમાધાન માટે વૈશાલીમાં બીજી બૌદ્ધ પરિષદ ભરાઈ અને તે પછી અશોકે પાટલીપુત્રમાં ત્રીજી પરિષદ ભરી. તેના પરિણામે જુદા પડનારાઓનો એક વર્ગ મૂળ 'સ્થવિરવાદીઓ'થી છૂટો પડી નાલંદામાં આવી વસ્યો. આ રીતે પહેલીવાર નાલંદા બૌદ્ધ ધર્મના સુધારાપક્ષનું મથક બન્યું. લામા તારાનાથ જણાવે છે કે અહીં સારિપુત્રની સ્મૃતિમાં ઊભેલા ચૈત્યની આરાધના કરી ત્યાં અશોકે એક વિહાર બંધાવ્યો હતો. આમ નાલંદા વિહારનો પ્રારંભ અશોકના હાથે થયો હતો.

અશોકના રાજ્યાશ્રયથી બૌદ્ધ ધર્મ પરદેશોમાં પાંગરવા લાગ્યો અને એના પ્રચાર માટે અશોકે દક્ષિણ હિંદ, સિંહલદ્વીપ (લંકા), સુવર્ણભૂમિ (બ્રહ્મદેશ), ઈરાન, સીરિયા અને ઇજિપ્ત સુધી ભિક્ષુઓ મોકલ્યા હતા એ વાત તેના બધા ખડક-લેખોમાં કોતરેલી છે. ગુજરાતમાં પણ આ વખતે જ પહેલવહેલો બૌદ્ધ ધર્મ પ્રવેશ્યો, અને ગિરનાર (જૂનાગઢ)નો અશોકનો ખડક-લેખ આપણું ત્યાં એ સમયનો જ એક અવશેષ છે. આપણા પ્રાંતમાં એ ધર્મપ્રચાર સિંહલદ્વીપના ભિક્ષુઓએ કર્યો હતો એ વાત નોંધપાત્ર છે.

કનિષ્ક

અશોકના મૌર્યવંશ પછી કેટલી યે રાજકીય ઉથલપાથલ થયા બાદ રાજા કનિષ્ક (ઈ. ૧૨૪) આખા ભરતખંડના સમ્રાટ બન્યો. ઉત્તરે અફઘાનિસ્તાન અને મધ્યએશિયા સુધી તેનો વિજયધ્વજ ફરકતો થયો. તેનું રાજ્ય અશોકના સામ્રાજ્ય કરતાં યે વિશાળ બન્યું. એ કનિષ્ક, અશોક પછી બૌદ્ધ ધર્મનો મહાન આશ્રયદાતા બન્યો. તેના ગુરુ પાર્શ્વિકના આદેશથી તેણે જલંધરમાં ચોથી (ને છેલ્લી) બૌદ્ધ પરિષદ ભરી ને ત્યાર પછી અશોકના પગલેગાલી મધ્યએશિયા, તિબેટ, કાશ્ગર, ખોતન, ચીન, મંગોલિયા આદિ દેશોમાં તેણે બૌદ્ધ ધર્મના પ્રચાર માટે અસંખ્ય ભિક્ષુઓ મોકલ્યા.

નાગાર્જુન અને મહાયાનનો ઉદય

સમ્રાટ કનિષ્કના આ ધર્મપ્રચારના સમયથી નાલંદા વિશેષ મહત્ત્વ ધરાવતું થયું. કનિષ્કના સમયમાં બૌદ્ધ ધર્મના બે મહાન તત્ત્વજ્ઞાની થયા: અશ્વઘોષ અને સિદ્ધ નાગાર્જુન. તેમાં સિદ્ધ નાગાર્જુન મહાન બૌદ્ધ તત્ત્વચિંતક હોવા ઉપરાંત મહાન રસાયનશાસ્ત્રી પણ હતા અને તેમને આપણી જ ભૂમિએ જન્મ આપ્યો હતો. સુરાષ્ટ્ર

3 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'માંનો 'પરિષદ' શબ્દ સ્વ. રણજીતરામ મહેતાએ આ 'બૌદ્ધ પરિષદ' નામમાંથી લીધો હતો એ નોંધવા જેવું છે.

(કાઠિયાવાડ)માં ઢંકપુરી (ધોરાજી પાસેનું આધુનિક ઢાંક) તે એમનું જન્મસ્થાન. બૌદ્ધ ધર્મના આ મહાન ઉદ્ધારક માટે આપણે ગૌરવ લઈ શકીએ. સમ્રાટ કનિષ્ક પાસે અશ્વઘોષ કરતાં પણ નાગાર્જુનનું સ્થાન મોટું હતું. બૌદ્ધ સંઘ જે આ સમયે ૧૮ નિકાયો (નાના વર્ગો)-માં વહેંચાએલો હતો તે સઘળા આ બંને મહા વિદ્વાનોના પ્રયાસથી એકત્ર થઇ તેના બે યાન પડ્યાઃ મહાયાન અને હીનયાન. હીનયાન એટલે બુદ્ધે ઉપદેશેલો મૂળ ધર્મ. એના વિરોધી નિકાયે પોતે 'મહા' વિશેષણ ધારણ કરવાથી એના માટે આપોઆપ 'હીન' વિશેષણ વપરાવા લાગ્યું હતું. હીનયાનમાં બુદ્ધની પ્રતિમા પૂજવાનો નિષેધ છે; માત્ર તેમના કોઇ અવશેષ ઉપર રચાએલા સ્તૂપને માન આપવાનો નિયમ છે. એ યાનમાં રૂઢિચુસ્તતા ઘણી છે. મહાયાને ઉદારતા અપનાવી. બુદ્ધની પ્રતિમા બનાવી તેની પૂજા કરવા માંડી. અવલોકિતેશ્વર, તારા, વજ્રપાણિ, જમ્ભલ, પ્રજ્ઞાપારમિતા, મારિચિ, હારિતિ ઈત્યાદિ દેવદેવીઓની પ્રતિમાઓ પણ એ યાનમાં પૂજાવા લાગી.

નાગાર્જુન નાલંદામાં આચાર્ય તરીકે રહેતા હોવાથી એ સ્થળ મહાયાનનું કેન્દ્ર થઈ પડ્યું. હીનયાને પાલી ભાષાને પસંદગી આપી હતી, જ્યારે મહાયાને સંસ્કૃતને અપનાવી હતી, એટલે નાલંદા સંસ્કૃતનું પણ કેન્દ્ર બન્યું હતું. નાગાર્જુન પછી તેમનો શિષ્ય આર્યદેવ નાલંદા વિહારનો આચાર્ય થયો હતો.

નાલંદા મહાવિહાર

ફરી પાછી અનેક રાજકીય ઉથલપાથલો બાદ ઈ. ૩૨૦માં ગુપ્ત વંશનો મગધમાં ઉદય થયો. એના સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્તના કાળમાં ફાહિયાન નામનો ચીનો વિદ્વાન હિંદના પ્રવાસે આવેલો. તે નાલંદાનો ઉલ્લેખ માત્ર કરે છે. પણ નાલંદાની ખરેખરી પ્રગતિ તો આ ચંદ્રગુપ્ત બીજાના શાસનકાળને અંતે શરૂ થઇ હતી. એનો ઉત્તરાધિકારી કુમારગુપ્ત ઈ. ૪૧૩માં ગાદીએ આવેલો ત્યારથી માંડી હર્ષવર્ધનના રાજ્ય કાળ (૬૭૩) સુધીનો નાલંદાને. ઇતિહાસ ચીની પ્રવાસી યુવાન ચ્વાંગની નોંધપોથીમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે.

એ યુવાન ચ્વાંગ પાંચ વર્ષ નાલંદા વિદ્યાપીઠમાં યોગશાસ્ત્ર, વેદાદિ બ્રાહ્મણ ગ્રંથો અને મહાયાનનો અભ્યાસ કરવા રહ્યો હતો. તે લખે છે કે 'હિંદમાં જોકે બીજા અસંખ્ય સંઘારામો (વિહારો) છે, પણ તે સર્વમાં વૈભવ, વિસ્તાર ને ઉચ્ચ કેળવણીની દૃષ્ટિએ નાલંદા અજોડ છે. એમાં ૩૦ ફૂટ ઊંચી બુદ્ધની કાંસાની એક પ્રતિમા ઊભેલી છે ત્યાં ૬ મહાવિહારો, ૧૦૦ અધ્યાપન માટેનાં ગૃહો, ત્રણથી ચાર હજાર ચાર-ચાર માળવાળા ભિક્ષુઓના આવાસગૃહો, અનેક સ્તૂપો અને બીજી ઇમારતો છે. નાલંદાનું મહાન પુસ્તકાલય ત્રણ મોટાં ગૃહોમાં આવેલું છે. તે દરેક ગૃહને નવ નવ માળ છે. આ ત્રણે અનુક્રમે રત્નસાગર, રત્નરંજક અને રત્નોદધિ કહેવાય છે. નાલંદા મહાવિહારની ચારે બાજુ ઘણો ઊંચો કોટ બાંધેલો છે. તેના દ્વાર પર દ્વારપાલ પંડિતો હાજર રહે છે. પ્રવેશ કરનાર પંડિત કે વિદ્યાર્થીની તેઓ પરીક્ષા લે છે ને તેમાં પસાર થાય તો જ પ્રવેશ મળે છે. વિહારમાં દસ હજાર વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરે છે. ૧૫૧૦ મહાપંડિતો તેમને અભ્યાસ કરાવે છે. બધા વિદ્યાર્થીઓ ધીર, ગંભીર, પ્રતાપી ને ચારિત્ર્યશુદ્ધ છે, અને વિદ્યાપીઠની ૭૦૦ વર્ષની કારકીર્દિ દરમ્યાન એક પણ વિદ્યાર્થીને શિસ્તભંગ માટે શિક્ષા કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો નથી. નાલંદા મહાવિહારના ખર્ચ માટે રાજ્ય તરફથી ૧૦૦ ગામ મળેલાં છે.'

શિક્ષણ અને આચાર્યો

'નાલંદા વિદ્યાપીઠમાં વિવાદ પદ્ધતિથી શિક્ષણ અપાય છે. તેમાં પ્રવેશ પામ્યા પછી વિદ્યાર્થી મહાવિહારમાં મહાયાનના વિશિષ્ટ

નાલંદાના ખોદકામમાંથી મળી આવેલી, આસામના રાજા ભાસ્કરવર્મનની રાજ્યમુદ્રા (સીલ); લગભગ સાતે

સાહિત્ય ઉપરાંત અઢાર સંપ્રદાયોના ગ્રંથો, ચારે વેદ, હેતુવિદ્યા શબ્દવિદ્યા, વૈદક, સાંખ્ય, ન્યાય, યોગશાસ્ત્ર ઈત્યાદિ પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે ચૂંટીને શીખે છે.' આમ એ મહા વિહાર માત્ર બૌદ્ધધર્મનું જ વિદ્યાકેન્દ્ર ન હતું, બીજા ધર્મોનું શિક્ષણ પણ ત્યાં અપાતું.

નાલંદાના આચાર્યો બૌદ્ધ જગતના વંદ્ય વિદ્વાનો હતા. દેશદેશાંતરો સુધી એમની કીર્તિ વ્યાપેલી હતી. યુવાનચ્વાંગ જણાવે છે કે 'આર્ય અસંગે બાર ગ્રંથો લખ્યા છે ને તેનાં ભાષાંતરો ચીન અને તીબેટ પહોંચી ગયાં છે. એના નાના ભાઈ વસુબંધુએ તર્કશાસ્ત્ર અને મહાયાનના અનેક પ્રતિષ્ઠિત ગ્રંથોની રચના કરી છે. ધર્મપાલે ચંદ્ર વ્યાકરણ ઉપર ટીકા તથા બૌદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર ચાર ગ્રંથો લખ્યા છે. કમલશીલ સંસ્કૃતમાં ૫૧૦ પુસ્તકો લખીને નામાંકિત થયા છે. બુદ્ધકીર્તિ તીબેટ અને ચીનની ભાષાઓના ધુરંધર પંડિત છે. બૌદ્ધાગમોના એ ભાષાઓમાં તેમણે અનુવાદો કરેલા છે. સ્થિરમતિ એ[૪] સંસ્કૃતમાં નવ બૌદ્ધ ગ્રંથોની રચના કરી છે ને તેમાંથી સાતના તીબેટની ભાષામાં અનુવાદો થયા છે. કેટલાં યે તીબેટન ભાષાંતરોનું એમણે સંશોધન કર્યું છે. દિગ્નાગ તર્કશાસ્ત્રનો અદ્વિતીય પંડિત છે. સ્થિરમતિના એક શિષ્ય ચંદ્રગોમિને ૬૦ પુસ્તકો લખ્યાં છે. પણ એ બધા કરતાં ચડે તેવા તો મહાવિહારના કુલપતિ આચાર્ય શીલભદ્ર છે. એમના જેવો બીજો મહાપંડિત આખા બૌદ્ધ જગતમાં મળવો અશક્ય છે. બૌદ્ધ સાહિત્ય, ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, વેદ, વેદાંગો ઇત્યાદિ સર્વ વિષયોના તેઓ આચાર્ય છે. પાણિનીના વ્યાકરણ અને યોગશાસ્ત્રના તો તેઓ અદ્વિતીય વિદ્વાન છે. સમસ્ત બૌદ્ધ જગતમાં તેમના પાંડિત્યની છાપ પડે છે અને સમ્રાટ હર્ષવર્ધન સુદ્ધાં તેમની સમક્ષ બહુ અદબ અને માનથી વર્તે છે.'

શીલભદ્ર પછી નાલંદાનો કુલપતિ તેમનો શિષ્ય ધર્મકીર્તિ થયો.

૪ વૃદ્ધાવસ્થામાં આ સ્થિરમતિ વલભીપુર (વળા)ના મહાવિહારમાં વસ્યા હતા. વલભી તામ્રપત્રોમાં તેમની વિગત મળે છે.

એણે પ્રખ્યાત બ્રાહ્મણ પંડિત કુમારિલને વાદવિવાદમાં હરાવેલો. નાલંદાની પ્રતિષ્ઠા એટલી બધી જામેલી હતી કે જે પંડિતે નાલંદામાં અભ્યાસ ન કર્યો હોય તેની કિંમત ઓછી અંકાતી. નાલંદામાં અધ્યાપન, લેખન, ભાષણ ઇત્યાદિ સર્વ કાર્યો સંસ્કૃતમાં થતાં.

અશોક અને કનિષ્ક પછી બૌદ્ધ ધર્મને રાજ્યાશ્રય આપનાર સમ્રાટ હર્ષવર્ધન થયો એ પોતે બૌદ્ધ નહોતો, (જોકે વૃદ્ધાવસ્થામાં તે બૌદ્ધ ધર્મ તરફ ઢળતો થએલો) પણ મહાયાન પ્રત્યે તેને વિશેષ ભાવ હતો. કનોજમાં તેણે મહાયાન બૌદ્ધસંઘની પરિષદ ભરેલી.

નાલંદાની સાથે આપણે આપણા ઘર આંગણાના વલભી વિદ્યાપીઠને ન ભૂલવું જોઇએ. યુવાન શ્વાંગના સમયમાં વલભીનો મહાવિહાર નાલંદાથી થોડોક જ ઊતરતો મનાતો હતો.

તીબેટના બૌદ્ધ લામાઓનો સંપ્રદાય પ્રસિદ્ધ છે. ઈ. ૭૫૦ની લગભગ તીબેટના રાજાના આમંત્રણથી નાલંદાના શાંતિરક્ષિત અને પદ્મસંભવ નામના આચાર્યોએ ત્યાં જઇને એ સંપ્રદાય સ્થાપ્યો હતો. આમ નાલંદા તીબેટને એક મહાન વારસો આપતું ગયું છે.

કલાકેંદ્ર નાલંદા

હર્ષવર્ધન પછી ઉત્તર હિંદના રાજકીય ઇતિહાસનું સ્વરૂપ તદ્દન પલટાઈ ગયું અને સર્વત્ર પ્રાચીન રાજવંશોનું સ્થાન રાજપૂત વંશોએ લીધું. તેમાં પાલ નામનો રાજપૂત વંશ આઠમા સૈકામાં બિહાર અને બંગાળનો સ્વામી થયો. નાલંદાના સદ્ભાગ્યે આ વંશ બૌદ્ધધર્મી હતો. એટલે તેમણે નાલંદાની પ્રગતિ માટે ખૂબ મદદ કરી. આ રાજ્યાશ્રય પામીને નાલંદા વિદ્યાશિક્ષણના કેન્દ્ર ઉપરાંત કળાશિક્ષણનું પણ મથક બની રહ્યું. સ્થાપત્ય, મૂર્તિકળા અને ચિત્રકળાએ ત્યાં બૌદ્ધ ધર્મમાં રંગાઈ એક નવું જ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું ને બૌદ્ધ ધર્મના પ્રચાર સાથે નેપાળ, તીબેટ, ચીન, બ્રહ્મદેશ, જાવા અને સુમાત્રા સુધી તેનો પ્રભાવ પડવા લાગ્યો. એ સમયની જે કલાસમૃદ્ધિના ટુકડા ખોદકામમાંથી મળી આવી છે તે પાછલા ગુપ્તકાળ અને મધ્યકાળના સ્થાપત્ય વચ્ચે એક મહત્ત્વની કડી સમાન થઈ પડે છે. તેના સૌથી નીચેના થરોમાં કળશો, કિન્નરો આદિથી યુક્ત અદ્ભુત ભાસ્કર્યો મળી આવ્યાં છે. એક મંદિર તો બહુ મહત્ત્વનું છે. ગુપ્તકાળમાં મંદિરસ્થાપત્યનો પ્રારંભિક વિકાસ શી રીતે થયો તેનું એ સારું ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે.

નાલંદાને આંગણે કાળા સ્લેટ પથ્થરની એક વિશિષ્ટ પ્રકારની બુદ્ધ મૂર્તિઓ ઘડાતી હતી. વળી ત્યાં કાંસાની ધાતુપ્રતિમાઓ ઢાળવાની પરંપરા તો છેક સાતમા સૈકા જેટલી જૂની હતી. આ સ્લેટ અને કાંસાની મૂર્તિઓ નાલંદાથી છેક નેપાલ, તીબેટ, ચીન, બ્રહ્મદેશ અને જાવા-સુમાત્રા લગી પૂજા અર્થે જતી હતી. પરિણામે ત્યાંની સ્થાનિક શૈલી ઉપર આ નાલંદા શૈલીએ ઊંડી છાપ પાડી હતી.

પૂર્વ-મધ્યકાળમાં નાલંદાએ હિંદી ચિત્રકળાના વિકાસમાં પણ અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે. પાલ શૈલીને નામે ઓળખાતી ચિત્રશૈલીનું એ આઠમાથી બારમા સૈકા સુધી મુખ્ય મથક રહ્યું હતું. અહીં નવમા સૈકામાં ધીમાન અને વીતપાલ નામના મહાન ચિત્રકારો થયા હતા. લામા તારાનાથ જણાવે છે કે દસમા સૈકામાં સિગચૂન નામનો ચીનો ચિત્રકાર નાલંદામાં ભારે ખ્યાતિને વર્યો હતો. એણે 'પ્રજ્ઞાદેવ' એવું હિંદી નામ ધારણ કર્યું હતું અને વિહારમાં મૈત્રેય બુદ્ધ તથા બોધિસત્ત્વનાં ઘણાં સુંદર ભીંતચિત્રો કર્યાં હતાં. સુપ્રસિદ્ધ કલાવિવેચક ડૉ. આનંદ કુમારસ્વામી જણાવે છે કે 'નેપાળ અને બંગાળમાં મળી આવતી ૧૧મા અને ૧૨મા સૈકાની તાડ ઉપરની હસ્તપ્રતો જે ચિત્રકામયુક્ત લાકડાની પેટીઓમાં મૂકેલી હોય છે

ઉપરઃ અભય મુદ્રાવાળી 'બોધિસત્ત્વ પદ્મપાણિ'ની ધાતુમૂર્તિ (ઉત્તર-મધ્યકાળ) નીચેઃ નાગફણાવાળી દેવીની પથ્થરમૂર્તિ (પૂર્વ-મધ્યકાળ)

જ્ઞાનની અનેક શાખાઓ સાથે નાલંદાના સંસ્કૃતિકેન્દ્રે ચિત્ર, શિલ્પ અને સ્થાપત્ય કળા પણ વિકસાવી હતી અને તેમાં પોતાની વિશિષ્ટ શૈલી ખીલવી હતી તેના એ નમૂના અહીં આપ્યા છે

તે પર કરેલાં પાલ શૈલીનાં ચિત્રો ગુજરાતી ચિત્રશૈલી સાથે તેમજ બ્રહ્મદેશમાં પગાન મુકામે મળી આવેલાં એ સમયના ભીંતચિત્રો સાથે સામ્ય ધરાવે છે. આ પાલ ચિત્રકળા ચીન સુધી ખ્યાતિ પામી હતી.'

કરુણ પતન

આઠમા સૈકામાં શંકરાચાર્યે અને કુમારિલ્લે બૌદ્ધ ધર્મને સખત ફટકો માર્યો. એ ધર્મ હિંદમાં, બિહાર અને બંગાળને બાદ કરતાં સર્વત્ર નહિવત્ બન્યો હતો. આ પછી તો એ પ્રદેશોમાં પણ તેની પડતી થવા લાગી હતી. આ પડતી સાથે જ નાલંદા પણ ઝાંખું પડતું જતું હતું. વળી મહાયાનમાં તંત્રવાદનું પ્રાબલ્ય થતાં એના મથક ઉદંડપુરી તથા બીજા નવા થએલા બૌદ્ધ મહાવિહાર વિક્રમશિલાના ઉદયને લઇને નાલંદા વધારે ઉતરી ગયું અને દસમા સૈકામાં તો તેનો વહીવટ પણ વિક્રમશિલા મહાવિહારના આચાર્યોને સોંપાયો. આમ ઉત્તરોત્તર અવનતિ અનુભવી અંતે ઈ. ૧૧૯૮માં, બખ્ત્યાર ખિલજીના પુત્ર મુહમ્મદે બિહાર પર આક્રમણ કર્યું તેના હાથે નાલંદા મહાવિહાર પણ સળગીને ખાખ થઈ ગયો. ને તેમાં રહેતા બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ નેપાળ, તીબેટ, બ્રહ્મદેશ અને સિલોન નાસી ગયા. કારણ આ સમયે બિહારની બહાર ધર્મવિરોધને લઇ બૌદ્ધ ભિક્ષુઓને આશ્રય મળવાની શક્યતા ન હતી

આ પછી એ નષ્ટપ્રાય થએલા નાલંદાએ પણ ફરી ઊભા થવાનો પ્રયાસ કર્યો, પરંતુ એ વખતે તેને બ્રાહ્મણોના ધર્મવિરોધે છેલ્લો ફટકો લગાવ્યો. પગ-સમ્ જોન-ઝાંગ નામનો તીબેટી લામા લખે છે કે તુર્કોએ કરેલા નાલંદાના વિનાશ પછી મુદિતભદ્ર નામના ભિક્ષુએ તેનું સમારકામ કરાવેલું. પછી તરત જ મગધના રાજમંત્રી કુકુટસિદ્ધે ત્યાં એક મોટું મંદિર બંધાવ્યું. થોડાક સમય પછી ત્યાં એક ધાર્મિક ક્રિયા ચાલતી હતી, તે સમયે બે આગંતુક બ્રાહ્મણો ઉપર એક નવા અને દુષ્ટ પ્રકૃતિ ધરાવનારા ભિક્ષુએ અશુદ્ધ પાણી છાંટ્યું. પરિણામે એ બ્રાહ્મણો ક્રોધાયમાન થયા. તેમણે બાર વર્ષ સૂર્યનું તપ કર્યું ને નાલંદાની નજીક મોટો યજ્ઞ આદર્યો. તેના હવનકુંડમાંથી અંગાર લઈ એમણે નાલંદાના ભવ્ય વિહારો અને મુસ્લીમ વિનાશથી બચી જવા પામેલા ત્યાંનાં મહાન પુસ્તકાલયને સળગાવી મૂક્યાં ને નાલંદા મહાવિહાર સદૈવ માટે નાશ પામ્યો. હોઢદોઢ હજાર વર્ષ સુધી સમસ્ત બૌદ્ધ જગતને પ્રેરણા આપી, આર્યાવર્તની સુવાસને દેશદેશાંતરોમાં પ્રસરાવી, નાલંદા જેવું નાલંદા આ રીતે આપણા ને આપણા જ ધર્મઝનૂનના યજ્ઞકુંડમાં કરુણ રીતે હોમાઈ ગયું.

આશ્વાસન

એકલા નાલંદાનો જ ઇતિહાસ બતાવી આપે છે કે હિંદીઓ કે તેની સંસ્કૃતિ રાંક નથી. પૃથ્વી પરના કોઇ પણ દેશે માનવજાતના આવા મોટા સમુદાયને એક ધર્મભાવનામાં કદી બાંધ્યો નથી. આજ પણ એ હિંદી સંસ્કૃતિનું ગૌરવ નાશ પામ્યું નથી. ૫૦ કરોડ બૌદ્ધો ને ૨૫ કરોડ હિંદુઓ જગતમાં આજ પણ ગંગા-યમુનાના આંગણેથી પ્રગટેલી એ મહાન સંસ્કૃતિના જ ઉપાસક છે, ને આજે ચીન, તીબેટ, બ્રહ્મદેશ, સિલોનાદિનો વિરાટ બૌદ્ધ સંઘ ફરી આવતી કાલના પ્રકાશ માટે હિંદ ભણી જોઇ રહ્યો છે.

બૌદ્ધ જગતની આ તીર્થભૂમિનાં તીર્થો બુદ્ધગયા અને સારનાથ આજે સજીવન થયાં છે ને તેની સાથે સાતસો વર્ષના ગાળા પછી ફરી નાલંદા મહાવિહાર પણ સજીવન થવાની શરૂઆત થઈ છે. ફરી દેશદેશાંતરોનાં બૌદ્ધ ભિક્ષુઓનાં જૂથ ત્યાં જામવા લાગ્યાં છે, ને એવો જ ભાસ થાય છે કે આજે જગત જ્યારે વિનાશના મહાન ઝંઝાવાતમાં સપડાએલું છે ત્યારે ફરી ગંગાયમુનાના આંગણે માનવજાતની આવતી કાલને અજવાળનાર કોઈ મહાન સંસ્કૃતિ આકાર પામી રહી હોય.

અમૃતલાલ વ. પંડયા

'ત્રણ દિવસમાં તો અમે આખું કાશી જોઈ લીધું.'

'હેં, એ કેમ બને ?'

'કેમ? મારી બૈરીએ બધાં મંદિરો જોયાં, મારા દીકરાએ બધી સંસ્થાઓ જોઇ નાખી, ને મેં બધી હૉટલો ને સીનેમા!'

શિક્ષક–કનુ, અંગ્રેજીમાં તું નબળો છે તેથી તને દસવાર આ પેરા લખી લાવવાનો કહ્યો હતો, છતાં આઠ જ વાર કેમ લખ્યો છે?

કનુ–કેમકે હું ગણિતમાં પણ નબળો છું, સાહેબ!

સીદી બાદશાહ–કાગળનું રમકડું

આ સીદી બાદશાહની મજા જોવી હોય તો ઉપરનું ચિત્ર કાપી ટપાલના એક નકામા પત્તા ઉપર ચોડી દો, અને પછી તેમાંથી अ અને ब સફાઇથી ઝીણી કાતર કે અસ્ત્રાની બ્લેડ વડે કાતરી કાઢો ત્યાર બાદ આકૃતિ अની આંખોનાં કાણાં, માથામાં વચ્ચે એક ઝીણી પોલી પટ્ટી ચીતરી છે તે, તથા મોંની ફાડ પણ કાળજીથી સોંસરી કાતરી કાઢો. હવે ब વાળી પટ્ટીને अના પાછળના ભાગમાં રાખી તેનો ઉપલો ભાગ अના માથાના કાણામાં અને નીચલો ભાગ મોંફાડના કાણામાં પરોવી દો એટલે આકૃતિ क પ્રમાણે દેખાવ થશે. હવે પત્તાની એક પાતળી પટ્ટી કાપી કાઢી [illegible] તેનાં અરધાં પાંખડાં આડાં વાળી, પાછળની ब આકૃતિની પીઠે ચોડી દો; અને એ સુકાયે તેને પકડીને [illegible] વશો એટલે આગળના ભાગમાં अ આકૃતિમાંના સીદી બાદશાહની જીભ લબકારા કરતી [illegible] દેખાશે અને ટોપી હાંચીકૂદા ખાનશે.

ચીનની કળા

ચીની પ્રજાની જીવન-ફિલસૂફીના પ્રતીક સમા ડ્રૅગન—મકર સર્પ (જે એમની ચિત્રકળામાં ખૂબ વ્યાપ્ત છે) અને દરિયાનાં મોજાંનાં વેગ ને વિકરાળતાનું સૌન્દર્ય આલેખતું ચિત્ર

આખા એશિયાખંડની સંસ્કૃતિમાં એક તત્ત્વ સર્વસામાન્ય છે. એની કળાના નિરીક્ષણથી માલૂમ પડ્યું છે કે એ ખંડના એકે એક દેશમાં ત્યાંની પ્રજાઓનું જીવન જ્યારેજ્યારે ખીલ્યું છે ત્યારેત્યારે એની કળારૂપતા એક જ રીતે થઈ છે. એના ઇતિહાસના યુગો જ્યારેજ્યારે ગૌરવશાળી થયા છે ત્યારેત્યારે તેમાં માનવ આત્માનો જ આવિર્ભાવ વિધવિધ વૈભવોથી પ્રકટ્યો છે. ટૂંકામાં એશિયાની કળાની વિશિષ્ટતા એના આધ્યાત્મિક તત્ત્વની છે.

સંસાર અને જગત સાથે માનવ હૃદયનો ઉચ્ચ સંબંધ જાગતાં જે જે અદ્‌ભુત રસ અને સૌન્દર્ય જન્મે છે તે બધાં ચીન, જાપાન અને હિંદુસ્તાને પોતાની કલાસૃષ્ટિમાં ઉતાર્યાં છે.

પશ્ચિમની પ્રજાઓએ કુદરતને વશ કરી છે. પણ એ કુદરતની શક્તિઓએ હજાણાં તો એમને ફસાવી માર્યા છે. સૃષ્ટિનું સાચું સૌન્દર્ય-તત્ત્વ આસુરી જીવનથી હજી સુધી તો એમને મળ્યું નથી. ને ભવિષ્યમાં પણ જ્યાં સુધી એમના સ્વભાવ બદલાય નહિ ત્યાં સુધી એમને જડશે કે કેમ એ શંકા છે.

ગોરાલોકોએ જીવનના જુદાજુદા ભાગ કરી નાખ્યા છે ને એકએક ભાગનો અધિષ્ઠાતા એકએક જડ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીને બનાવ્યો છે. એથી એમનું જીવન છિન્નભિન્ન થઈ ગયું છે અને એક પોષક રસ એમના અંતર જીવનમાં વહેતો નથી. સૌ કળામાં મોટામાં મોટી કળા જીવવાની કળા છે. એ જીવનકળા એ લોકો ખોઈ બેઠા છે. પ્રફુલ્લ જીવન કેમ જીવવું અને સંસારની સાચી સંપત્તિ કઈ છે એ કેમ જાણવું? એના જવાબ ચીન, હિંદુસ્તાન, ઇરાન ને જાપાનની કળાઓમાંથી મળે છે.

ચીનમાં બૌદ્ધ ધર્મના પ્રવેશ પહેલાં જે કળા હતી તે, આપ જીવનમાં જે ખરાં ને કાલ્પનિક પ્રાણીઓ રચાય છે તે જાતની હતી. જંગલી જીવનની એવી કળામાંથી એમનો એક ભયંકર મકરસર્પ (Dragon) ઉત્પન્ન થયો છે. એ બહુ જ લાંબો, તીક્ષ્ણ દાંત તથા નહોરવાળો અને પોતાની ચૂડમાં પકડીને બચકી મારે, એવા જાડા લાંબા શરીરવાળો કલ્પાયો છે. એ જરૂર પડે તો પાંખોથી આકાશમાં ઊડી શકે છે, ઝાડ પર ચડી શકે છે, જળ કે સ્થળમાં ગમે ત્યાં વેગથી ધસી જવું એ એને મન રમત છે. આકાશ, પૃથ્વી અને પાતાળ ચાહે ત્યાં જાઓ, પણ આ ડ્રૅગન-મકર-સર્પ જો ધારે તો તમને પકડી પાડવાનો.

આ મકરસર્પનાં ત્યાં હજારો ચિત્રો અને શિલ્પો થયાં છે અને હજી થયાં કરે છે. યુરોપવાસીઓને એ 'ડ્રૅગન'-મકરસર્પ ક્રૂર, ત્રાસદાયક, ભયંકર અને બેડોળ-બીભત્સ રૂપનો લાગતો અને તે જુગુપ્સા ઉત્પન્ન કરે છે એમ કહેતા. જે દેશમાં આવાં રાક્ષસી પ્રાણીઓ તરફ આટલો બધો આદર હોય ને પ્રજા અર્ધ જંગલી જ હોઇ શકે એમ જ ધારવામાં આવતું. પરંતુ ચીનાઓમાં તો આ વિચિત્ર વિકરાળ પ્રાણી, માનવી પ્રત્યે દુશ્મનાવટ કે વિનાશવૃત્તિ ભરેલું હોવાનું મનાતું જ ન હતું. એ પ્રજાના માનસમાં તો એ અફાટ દિક્‌કાળનું સૂચક અને અમર્યાદિત કુદરતી બળોની મૂર્તિ રૂપે ઠર્યું હતું. સંતો એના પર સવાર થઈ શકતા અને નિર્દોષ સ્ત્રીપુરુષોને ભીડમે વખતે એ મદદ કરતું. બાળકો તો એના શરીર પર ગમે ત્યાં બેસતાં છતાં એમને એ હેરાન કરતું નહિ. એટલું જ નહિ પણ ઘણી વાર તો પાણીમાં ને હવામાં એમને એ સહેલ કરવા લઈ જતું.

જળધોધ અને સાગરોમાં, મેઘ અને વરસાદોમાં જે બળ વ્યાપેલું છે તે વરુણ અને ઇન્દ્રના એકત્રિત દેવતાઇ બળની મૂર્તિ જેવું ચીનમાં એ ડ્રૅગનનું સ્થાન છે. મેઘ અને સાગરમાં રહેલું મહા બળ જે સતત ગતિમાન છે, અને જે સદોદિત વિનાશ કરતું અને નવપલ્લવિત કરતું, મારતું ને જીવાડતું પ્રવર્તમાન છે એવું બળવાન અને કલ્યાણમય તત્ત્વ એ ડ્રૅગનમાં ચીનાઓએ કલ્પ્યું છે.

જગતમાં પાણી જેવું કોઈ કોમળ અને નબળું નથી, પણ એ જ પાણી વખત આવ્યે ભીષણ અને ક્રૂર બની પૃથ્વી પર પ્રલય લાવે છે.

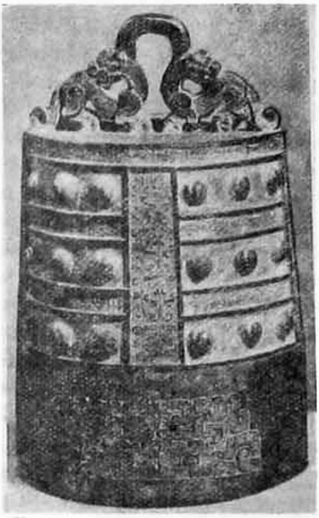
ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ સત્ત્વ પણ એ પાણી જેવું છે. પાણી કલ્યાણકારી છે, પણ એને કલ્યાણ કરવામાં કંઈ શ્રમ પડતો નથી. એ નીચામાં નીચે સ્થળે જઈ રહે છે ને છતાં એ વિરાટ સમું મહાન ને સર્વવ્યાપી છે.

ચીના ચિત્રકારો મકરસર્પને પાણીમાંથી આકાશમાં જતો અને આકાશમાંથી પૃથ્વી પર ઊતરતો ચીતરતાં થાકતા જ નથી. એના શરીરને વેગથી વાંકુંચૂકું વાળવામાં તેઓ અનેક આકૃતિઓ સર્જે છે અને એની ગતિની સુંદરતાના તથા એના ચપળ દેહની શોભાના વિધવિધ પ્રકાર ઉપજાવ્યે જ જાય છે. રૂપમાં ભયંકર છતાં કર્તવ્યમાં મિત્ર સમું અનુકૂળ અને સ્નેહાળ પણ એ થઇ જાય છે. એના એવા સતત પરિચયથી પછી ધીમેધીમે એની બીક જતી રહે છે ને એના દેહનું સૌન્દર્ય ને ગતિની મોહકતા ધીમેધીમે આકર્ષક બની જાય છે.

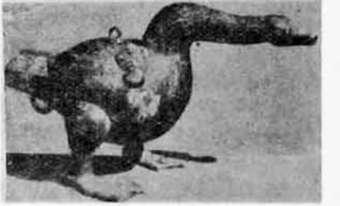
ભગવાનના રુદ્ર-ભયંકર રૂપમાંથી પ્રકટતી પ્રેમાળ સ્વરૂપની ભાવના તો ધર્મના જગતભરનાં ઇતિહાસમાં સુપ્રસિદ્ધ છે, પરંતુ ચીની પ્રજાના કવિત્વને, કલ્પનાબળને અને મનોનિગ્રહને ઘડવામાં આ મકરસર્પે-વિરાટની ભાવનાએ કેટલો મોટો ભાગ ભજવ્યો હશે તે વિચારવા અને મનન કરવા જેવું છે. ચીની પ્રજાનું માનસ આ રીતે ઘડાયું છે: ભય ને સૌન્દર્યથી ભરેલા જગતમાં માનવી મુકાયો છે. જગતનો એ અનુભવ કરવા નીકળે છે. એનો વિચાર બાહ્ય જગત સાથે બનેનો હળીમળીને રહેવાનો છે. એની અમર્યાદ શક્તિઓ ને જડ-ચેતનનાં રહસ્યો સમજી એને અનુકૂળ થવાની એ મહત્ત્વાકાંક્ષા સેવે છે.

પણ જગતમાં બધે બહાર ફરીને થાક્યા બાદ, આખરે ખરું સમાધાન તો પોતાના અંતર તરફ વળવાથી જ મળશે એવો એ નિશ્ચય કરે છે. દુન્યવી સૌન્દર્ય અને મોહકતા એને માયાવી લાગે છે અને મન જ બંધન અને મોક્ષનું સાચું કારણ છે એવી પ્રતીતિ થતાં આખરે એ પોતાના અંતઃકરણ તરફ જ અભિમુખ થાય છે. પવનથી હાલતી પણ ન હોય એવી સ્થિર જ્યોતની માફક ભભયાનપુર્ણ જે આત્મની

વિવિધ માધ્યમોમાં ઉતારેલી ચીની કળાના નમૂના • ડાબી બાજુ : ચિનાઈ માટીકામનો નમૂનો 'નર્તકી'; વચ્ચે : વિશિષ્ટ આકારનો ચિનાઈ ઘંટ-તેના ઉપરના આંકડાને બે પડખે મકરસર્પનાં શોભનો છે અને ચિનાઈ ધાતુકામનો એ લાક્ષણિક નમૂનો છે; જમણી બાજુ-ઉપર : ચીની માટીકામનો એક રૂપસુંદર ઘાટનો ચંબુ; નીચે : બતકના આકારનો ચીની કારીગરીનો ધાતુનો હાળંડો-જે તેની પાંખ ઉપરથી ઊઘડે છે.

સ્થિતિમાં બેઠા છે તે આ નિશ્ચયનું ઉત્તમ દૃષ્ટાંત છે. બુદ્ધની આ આનંદસમાધિએ ચીનને વિચાર નિમગ્ન કરી નાખ્યું છે.

હિંદની કળા અને કવિતામાં પણ સૃષ્ટિસૌન્દર્યથી મળતા આનંદનાં વર્ણનો અને આલેખનો ઘણાં છે. છતાં ચીનના જેવો કુદરતનો બારીક અને સર્વવ્યાપી અભ્યાસ તો હિંદમાં પણ નથી એમ કહેવું પડશે. ચીને જેવાં કેવળ કુદરતી દૃશ્યો કળામાં ઉતાર્યાં છે તેવાં તો હિંદે તો શું પણ કોઈ દેશે ઉતાર્યાં નથી! ધ્યાનથી પ્રાપ્ત થતી એકાગ્રતાના ગુણને પ્રતાપે પૃથ્વી અને મનુષ્યોની મૈત્રીના બહુ ઊંડા ભાવ ચીનની કળામાં અમરાંકિત થયા છે.

પશ્ચિમના પ્રજામાનસમાં જડ જગતને ખરૂં માનવાનો ઝોક છે. એ લોકો જગતને ભોગવવાની વસ્તુ માને છે. કુદરતી બળોને વશ કરી એને મનુષ્યના ઉપયોગમાં લેવાના પુરુષાર્થ એમણે કર્યા છે. સંસારનાં સુખ યથેચ્છ ભોગવવામાં કંઈ દોષ હોય એમ એમને લાગતું નથી. તેથી દૃશ્ય જગતનાં સૌન્દર્યોનો મહિમા એમણે પુષ્કળ ગાયો છે ને આલેખ્યો છે. પુરુષોના પ્રતાપ, સ્ત્રીઓનાં લાવણ્ય અને માનવપ્રવૃત્તિઓનાં હજારો દૃશ્યો એમણે કળામાં ઉતાર્યાં છે. સમુદ્રો, નદીઓ અને ઝરણાં, પાણી પર પડતા ચંદ્ર અને સૂર્યપ્રકાશનાં તેજછાયા, લીલાં ખેતરો અને ઘટાદાર વૃક્ષો, ભૂરા પહાડો અને વિવિધરંગી પક્ષીઓ ઇત્યાદિ તેઓ આબેહૂબ ચીતરે છે; પરંતુ એની પાછળ કંઈ ઊંડું કે અદૃશ્ય તત્ત્વ પશ્ચિમનો કળાકાર જોતો નથી. આટલું બાહ્ય સૌન્દર્ય જ્યાં ન હોય ત્યાંથી એ ભાગી જાય છે.

પણ એ દૃશ્ય માનવ જગતની પાર જે અફાટ ને અદમ્ય શક્તિઓ ઊછળી રહી છે અને વૈભવ પ્રસર્યા છે તેની ને પશ્ચિમના લોકોને તો જાણે કંઈ સંબંધ જ નથી. ઉજ્જડ રણો, નિર્જન પર્વતો, એકાકી પંખીઓ કે ઘાસનાં ફૂલને ચીની અને જાપાની કળાકારો જે દબદબાથી, ભાવથી ને પ્રેમથી ચીતરે છે તેવી શક્તિ પશ્ચિમના કલાકારોએ દર્શાવી નથી. એમને તો મોટે ભાગે ઉપયોગિતાની જ દૃષ્ટિથી જગતને જોયું છે. શુદ્ધ આનંદની દૃષ્ટિ તો વર્ડ્ઝવર્થ જેવા કોઈ વિરલમાં જ હતી.

નાયગરાના ધોધ જે યુરોપિયન પ્રવાસી પહેલો જોવા ગયો હતો તે તો એના રાક્ષસી દેખાવથી ગભરાઈ જ ગયો હતો. મુંબાઈ પાસેની આપણી એલિફન્ટા (ઘારાપુરી)ની ગુફામાંના શિવ જેણે પ્રથમ જોયા તે તો કલાપ્રેમી અંગ્રેજ હતો, પરંતુ તે પણ એ શિવના બીજા વધારાના હાથ કાપી નાખવા જોઈએ એમ ભલામણ કરી ગયો હતો! અને એ ભવ્ય રૂપને પણ એણે 'ગ્રોટેસ્ક' (કઢંગું) કહી નાખ્યું હતું!

ચીનના કલાકારો મનુષ્ય-આત્માને સંસારની ક્ષુદ્ર તૃષ્ણાઓના વાતાવરણથી ઊંચે લઈ જાય છે. તેઓ એ તૃષ્ણાઓનો ત્યાગ કરાવતા નથી, પરંતુ એના ખુદ સ્વરૂપને જ બદલી નાખે છે. એથી જ પશ્ચિમના લોકોને ભયંકર અને કાળમુખો લાગતો પેલો મકરસર્પ ચીનાઓને મન મહાબળવાન છતાં રમવાની વસ્તુ લાગે છે!

શેલી જીવનથી કંટાળ્યો હતો; છતાં પશ્ચિમના સૂસવતા વાયરા (West Wind)ને એ જેમ પોતાના વિખ્યાત કાવ્યમાં અભિનંદન આપે છે, તેના જેવો ચીનાઓનો પેલા મકરસર્પ પ્રત્યે ખ્યાલ છે. વળી આકાશ, જે સર્વ જગતને વ્યાપી રહ્યું છે, જે અનંત છે અને જેનાં ઊંડાં રહસ્યો આપણે કંઈ જાણતા નથી તે આકાશ ચીતરવાનું તો ચીની કે જાપાની ચિત્રકારોને જ આવડે છે, બીજા કોઈને આવડતું નથી.

એમને મન, આકાશ એ કોઈ ભયાનક દીવાલ, ભીંત કે ભાષણ આડ જેવી વસ્તુ નથી, અથવા એ જોવાથી માણસ અવાક્ થઈ જાય એમ પણ નથી. આકાશ-'સ્પેઈસ'-અવકાશ એ એમને મન તો મુક્ત આત્માનું ઘર છે. અનંત આત્માનો ત્યાં પ્રવાહ વહે છે ને એ પ્રવાહ સાથે તરવાની ખરી મજા આકાશમાં જ છે એમ ચીનની રસદૃષ્ટિએ સિદ્ધ કર્યું છે. વિશ્વને કદિ મર્યાદા નથી. એ પૂર્ણ છે અને એ પૂર્ણતા સકળ આકાશમાં છવાઈ રહી છે. આ ભાવ અને અનુભવ ઉપર કુદ-

રતના દેખાવો રજૂ કરનારી ચીનની કળાઓ ઘડાઈ છે.

એમનાં ચિત્રોમાં ખાલી જગ્યા બહુ હોય છે. પરંતુ એ તો ચેતન-ભર્યા આકાશના વિધવિધ પ્રકારો છે.

આકાશ પોલું, ખાલી એવો આપણો ખ્યાલ છે. ચીન જપાન-નો ખ્યાલ એવો નથી. ચીનનો મહાન ધર્માચાર્ય લાઉત્શે આકાશ સાથે મૈત્રી પ્રબોધે છે. ખાલીપણાની તો એ બહુ પ્રશંસા કરે છે. એ કહે છે કે માટીમાંથી આપણે ઘડા, ફૂલદાનીઓ ને ઘાટીલાં વાસણો બનાવીએ છીએ. એ વાસણોનો લાભ, એની અંદર જેમ ખાલી જગ્યા વધારે—આકાશ તત્ત્વ વિશેષ—તેમ વધારે.

ઘર પણ બારી-બારણાં, ઊંચાઈ-લંબાઈ વગેરેથી જ રહેવા યોગ્ય બને છે. એમાં પણ જેમ ખાલી જગ્યા વધારે જેમ એ આકાશ વધુ રોકે તેમ એને ભોગવવાની મજા વધારે. આ સચેતન આકાશ તત્ત્વ પકડીને કુદરત જોવાની ચીના લોકો આપણને નવી જ દૃષ્ટિ આપે છે.

કુદરતનાં દૃશ્યચિત્રો આલેખવાની ચીનાઓની આ વિશિષ્ટતા જપાનીઓએ ખૂબ વિકસાવી છે. આપણા પંજાબના ચિત્રકાર મિ. અબ્દુર્રહેમાન ચુગતાઈએ પણ એનો લાભ લીધો છે. એમણે એક હરણના ચિત્રમાં (જુઓ 'કુમાર'નો ૯૨મો અંક) આવું ચીની ભાવ-વાળું આકાશ આલેખેલું છે અને એ ખાલી ચેતનપૂર્ણ આકાશ હરણને તથા અંદરના ગિરિપ્રદેશને હૃદયક્ષોભ કરાવે એવાં બનાવી દે છે.

ચીની ચિત્રકારને મન 'લૅન્ડસ્કેઈપ' એટલે નિસર્ગદૃશ્યોની કળા ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ છે. એને મન એમાં એકલી કુદરત જ નહિ, પણ સમગ્ર જીવસૃષ્ટિ-પક્ષી પ્રાણી અને વનસ્પતિ, માનવ જાતની તમામ પ્રવૃત્તિ—અને વિશાળ કુદરત જેમાં દિક અને કાળનો સમાવેશ થાય છે એ સર્વ આવી જાય છે. 'લૅન્ડસ્કેઈપ'નો અર્થ જ ચીનમાં સામાન્ય-રીતે આપણા ચિત્રકારો સમજે છે તેના કરતાં વધારે ઊંડો ને વધારે વિશાળ છે. પૃથ્વી, ગામડાંની ભાગોળો, ખેતરો અને કુદરતમાંની આરામ તથા આનંદ આપતી સર્વ ચીજો, એ બધું આપણાં નિસર્ગ-ચિત્રોમાં હોય છે. યાત્રાનાં સ્થળો, ઐતિહાસિક સ્થળો ઈત્યાદિને એના આસપાસના સૌન્દર્યથી મઢીને યુરોપી ચિત્રકારો રજૂ કરતા. એમાં પહાડો, સમુદ્ર ઇત્યાદિ મુકાતાં તે એમની પોતાની ખાતર નહિ, પણ અમુક દેખાવની પરિપૂર્ણતાને માટે મૂકવામાં આવતા. શુદ્ધ કુદરતી દૃશ્યોનાં ચિત્રો તો પશ્ચિમમાં પાછળથી રજૂ થયાં છે. ઉત્તર અને દક્ષિણ યુરોપની બે કલમો જુદીજુદી હતી.

ટીશ્યાં, એનીબાલ કેરેસી, પોસીન, કલૉડ, વાનડાઈક, કૉન્સ્ટેબલ, ટર્નર, વિહસ્લર અને છેલ્લે સીઝેન જેવા ફ્રેન્ચ ઈમ્પ્રેશનિસ્ટ કલાકારો—આ બધા ચિત્રકારો પોતપોતાની કક્ષામાં મહાન છે. પરંતુ એ બધા કુદરતનાં જુદાંજુદાં રૂપોને આલેખે છે. કોમળ કે કઠોર, ઘરગથ્થુ કે દિવ્ય સ્વરૂપે એમણે કુદરતને ચીતરી છે. એક ટર્નરમાં માત્ર અનંત કુદરતનું સંપૂર્ણ દર્શન છે એમ કહી શકાય.

પશ્ચિમના ચિત્રકારો રંગોની મિલાવટમાં ચીનના ચિત્રકારો કરતાં કદાચ ચડી જાય. ચીનમાં નિસર્ગલેખન કાગળ કે રેશમનાં વસ્ત્ર પર કાળા રંગ જ મોટે ભાગે ચીતરાય છે. એમનાં ઉત્તમમાં ઉત્તમ ચિત્રો માત્ર કાળી શાહીથી દોરાએલાં છે. માત્ર જરા ખુલ્લી કે ઘેરી શાહી વપરાય ખરી; પરંતુ એમનાં એ જૂનાં ચિત્રોમાં રંગ તો નથી જ. ચીનાને રંગની સમજ નથી એમ તો હવે કોઈ કહી શકે એમ નથી, પરંતુ આવાં એકરંગી ચિત્રો તેઓ હેતુપૂર્વક જ કરે છે.

ચીની કલાકારને મન મનુષ્ય જીવનથી કુદરતનું જીવન જુદું નથી. આખી સૃષ્ટિમાં આપણો આત્મા ગમે ત્યાં વિહાર કરી શકે એવી મુલાયમ સૃષ્ટિનું સ્વરૂપ રજૂ કરવામાં ચીની ચિત્રકારો સફળ થાય છે. એમનાં ચિત્રો જોતાં જાણે આપણે એના વાતાવરણમાં એકરસ થઈ જઈએ છીએ!

કુદરતનાં દૃશ્યો ચીતરતાં ચીનાઓને યુરોપ કરતાં વહેલું કેમ આવડ્યું? અને તે પણ આટલું બધું સાત્ત્વિક ભાવથી? ખેતીના ધંધામાં જૂના કાળથી તો બીજી ઘણી યે પ્રજાઓ પડેલી છે, અને કુદરતના સહવાસ એમણે પણ સેવ્યા છે. છતાં પૃથ્વીના સંપર્ક અને ઋતુઓના રંગથી ચીની પ્રજા જેવી રસદૃષ્ટિ બીજી પ્રજાઓમાં કેમ ખીલી નથી?

લશ્કરી કારણસર ચીનને આપણાં ટીપણાં આકારના લાંબા ભૌ-ગોલિક નકશા કરવા પડતા; એમાંથી ચિત્રવિદ્યાના સિદ્ધાંતોનું શાસ્ત્ર એમણે ખીલવ્યું. અને કૉન્ફ્યુશિયસ, લાઉત્શે આદિ એમના ફિલસૂફો-ના તેમજ બૌદ્ધ ધર્મના વિચારોએ આખી પ્રજામાં પ્રસરી જઈ ચીનને કવિત્વ, તત્ત્વજ્ઞાન અને રસિકતાના સંસ્કાર આપ્યા.

આપણા સોળ સંસ્કાર જેવા એમનામાં જન્મથી મરણ સુધીના સંસ્કાર કરવાની રીતો બહુ રસિક અને સંગીતમય હતી. એમનામાં પણ મંદિરો હતાં, આકર્ષક ક્રિયાકાંડ હતાં, સર્વવ્યાપી કેળવણી હતી. ધાર્મિક મૂર્તિઓ અને શિલ્પસ્થાપત્ય, તીર્થ, ધ્યાન, ત્યાગ અને વ્રત-ઉપવાસથી એમનાં જીવન શિસ્તવાળાં અને ગંભીર પ્રેરણાઓ લઈ શકે એવાં બન્યાં હતાં. મંદિરે મંદિરે પુસ્તકશાળા હતી. હિંદુસ્તાનથી પણ હજારો પુસ્તકો ત્યાં ગયાં હતાં અને એનાં ભાષાંતરોની સેંકડો નકલો જુદાંજુદાં મંદિરો અને મઠો માટે થઈ ગઈ હતી. અહીંના હજારો સાધુઓ ત્યાં ઉપદેશ માટે ગયા અને ત્યાંથી હજારો યાત્રીઓ હિંદુસ્તાન આવી ગયા. અહીંના ધર્મવિચારો અને સાહિત્યનું ચીની પ્રજાએ કંઈ અંધ અનુકરણ જ કર્યું નહિ, પણ એણે પોતાના વ્યક્તિત્વને એ વિદ્યાઓથી પોષીને એક નવી જ સંસ્કૃતિ ઉપજાવી.

લાખકામ, લાકડાની કોતરણી, ઘરો અને મંદિરો બનાવવાની કળા, જમીન પરના અને અગાશીમાંના બાગો, વસ્ત્રોના રંગ અને ભાતો, રેશમ, બંદૂકનો દારૂ અને એમાંથી બનતી આતશબાજી, કિલ્લા, પૂલો ઇત્યાદિ માર્ગે એની કળાઓ ખીલી. પણ સૌથી સરસ કલા તો ચીને માટીના પ્યાલા-રકાબી, ભાતભાતના કટોરા ને કુંજા, બિલોરી કાચનાં વાસણ, ઝુમ્મરો, બગીચાઓનાં કૂંડાં ને ફૂલદાનીઓ આદિ ચીનાઈ વાસણો બનાવવાની ખીલવી. એમાં તો એણે કમાલ કરી છે.

ચીની કાચનાં વાસણના રંગ અને રણકા, એની અંદરની ભાતો અને એનાં ઘાટનાં સૌન્દર્ય અનહદ છે. ચીનાઈ વાસણોની કળાનો મેં ઇતિહાસ વાંચ્યો એમાં લખ્યું છે કે અમારા મૂળ આચાર્યને જ્યારે આ વાસણો, ફૂલદાનીઓ અને રકાબીઓ સંપૂર્ણ કળાએ ખીલવવાનું મન થયું ત્યારે એમણે એની બનાવટમાં પોતાનો આત્મા રેડ્યો. એમણે ભઠ્ઠી કરી, પણ ભઠ્ઠીમાં હજારો પ્રયત્નો કર્યા છતાં વાસણોના રંગ અને મજબૂતી બરાબર આવતાં ન હતાં. આખરે એમણે પોતે ભઠ્ઠી-માં પડતું મૂક્યું અને ભડભડાટ બળતી ભઠ્ઠી સુવર્ણ તેજથી શોભી રહી!

પછી ભઠ્ઠી જ્યારે ઠંડી પડી ને એ વાસણો જ્યારે બહાર કાઢ્યાં ત્યારે તો જગતમાં જેનો જોટો નથી એવાં વાસણો નીકળ્યાં. એના રંગો અદ્ભુત હતા! કેમ ન હોય? આચાર્યના લોહીથી એ રંગાયાં હતાં. એની મજબૂતી ધાતુ જેવી થઈ! કેમ ન થાય? આચાર્યના હાડકાંથી એ રોકાયાં હતાં. હજારો ભાવ ઉપજાવે એવી એ વાસણોની મોહકતા થઈ! કેમ ના થાય? આચાર્યનું આખું હૃદય એમાં હોમાઈ ગયું હતું. એ વાસણો બુદ્ધિબળનો ભંડાર છે! કેમ ના હોય? આચાર્યનું આખું મગજ ને સમગ્ર જ્ઞાનતંતુઓએ એને ગરમી આપી હતી.

આવી પ્રજાની કળાઓ અપ્રતિમ હોય એમાં શી નવાઇ છે!

હરિપ્રસાદ વ્રજરાય દેસાઇ

જીવનનું પરોઢ

ભાગ ચોથો

પ્રકરણ ૪થું

રેલવે હડતાલનો આતંક

બાપુજીએ તો ખરેખરો 'સોગ પાળ્યો.' લુંગી ને કફની પહેર્યાં તથા પગરખાં તજ્યાં એટલું જ નહિ, મૂછો પણ મૂંડાવી અને એ રીતે શહીદ બનેલા હડતાલિયાઓ તથા જેલવાસીઓના મોતને પોતાના ઘરનાંના મોતથી યે અદકું માન્યું. પણ અમને બાળકોને મોટાઓના 'સોગ' સાથે શી લેવાદેવા? બાપુજી જેલમાંથી છૂટી આવ્યા એ જ અમારે મન દિવાળી હતી. વળી સોળ જણની પહેલી ટોળીને છૂટવાનો દિવસ આવી પહોંચ્યો હતો અને ગોખલે મહારાજના મોકલેલા સંત પાદરી ઍન્ડ્રૂઝ સાહેબની સ્ટીમર પણ ડરબન પહોંચવાને વાર ન હતી. એટલે શોકને ભૂલી અમે તો હરખમાં તણાયે જતા હતા. બાપુજી અને બીજાઓ જેલમાં હોવાથી મગનકાકા પર આવી પડેલી જાતજાતની જવાબદારીમાં બને એટલી મદદ કરવા જતાં અમારે પરાણે મોટા બની જવું પડ્યું હતું. લાગલાગટ મહિનાઓ સુધી આંખ ઊઘડતાંથી માંડીને રાતના ઊંઘમાં ઢળી પડતાં સુધી એક પછી એક અનેક કામો ઉકેલવાની ફિકરમાં અમે નાને પંડે બારેગમ બની ગયા હતા. એ મહેનતાણાના બદલામાં જ જાણે અમને મગનકાકાએ છુટ્ટી આપી, એટલું જ નહિ પણ ડરબનનાં સરઘસો ને સ્વાગતો જોવા જવાની પણ સગવડ કરી આપી.

મને તારીખ યાદ નથી, પણ એટલું યાદ છે કે એ દિવસે સોમવાર હતો. ઘણે મહિને અમે ઘસીઘસીને નહાયાધોયા અને પોતપોતાનાં સારામાં સારાં કપડાં પહેરી તૈયાર થયા. ખમીસનાં કફકૉલર, કોટની કરચલી, પાટલૂનનો કમરપટ્ટો, ગોઠણ સુધી ચડાવેલાં ચકચકતા કાળાં ઊની મોજાંના બંધ અને ચપોચપ થતાં 'સેંડલ' (ચાંપવાળાં ચંપલ)નું પૉલિશ વગેરે પર અમારી પૂરેપૂરી આવડત વાપરી અમે સજ્જ થયા ને નાનેથી મોટા સૌ હારબંધ, કોઇ ખોવાઇ ન જાય, પાછળ ન રહી જાય એની સાવચેતી રાખતા, ફીનિક્સ સ્ટેશને ઊપડ્યા.

ક્યારે ટ્રેન આવે ને ક્યારે એમાં બેસીએ એ અધીરાઈથી અમે ઊંચાનીચા થઇ રહ્યા હતા. આજે આસપાસ જોવામાં અમારૂં ધ્યાન ન હતું. અમે ડરબનના તરંગોમાં રાચી રહ્યા હતા. આખરે ટ્રેન આવી. અમે બેઠા અને અમારા શરીરના સ્નાયુઓને નચાવતી, ઠેકા દેતી, રેલગાડી ડરબન તરફ ઊપડી. ડરબન પહોંચતાં રેલગાડી આશરે આઠેક સ્ટેશન કરતી. ફીનિક્સ પછીનું બીજું સ્ટેશન 'અચોકા' મૂકી અમે આગળ વધ્યા કે રેલના પાટાની સમાંતરે ઊભેલા સોલ્જરોને જોઈ અમારી નવાઈ વધી ગઈ. ફીનિક્સમાં અમે સાંધા પર ને દૂર દૂર સિગ્નલ પાસે છૂટાછવાયા ગોરા પહેરેગીર જોએલા, પણ અહીં તો આડઆઠ દસદસ પગલે ચળકતી સંગીનવાળો એકેક ગોરો સોલ્જર ઊભેલો. જાણે બંદૂકવાળાઓની જીવતીજાગતી દીવાલ જ ઊભી ન કરી હોય! માઈલ દોઢ માઇલ થાય ને રાવટી નજરે પડે. જ્યાં સોલ્જરો છાવણી નાખી પડ્યા હોય. જેમજેમ અમે ડરબનની વધુ ને વધુ પાસે પહોંચતા ગયા તેમતેમ પાટાની બંને બાજુ વધતા જતા સોલ્જરો જોયા. અમારી ટ્રેન લોઢાના પાટા પર નહિ પણ સોનાના પાટા પર જ જાણે ન દોડતી હોય, એવા કાળજીથી એ પાટાઓનું જતન થઇ રહ્યું હતું!

દોડતી ગાડીએ મારા ભેજામાં આ દૃશ્ય ઊંડું કોતરાઇ ગયું. એ ખરૂં કે એ બાળવયે એ દૃશ્ય પર ઝાઝું મનન કરવાનું ગજું ન હતું, પરંતુ બાળપણમાં પડેલી કેટલીક છાપ જિંદગીભર ભૂલાતી નથી, એટલું જ નહિ પણ તે ઉત્તરોત્તર પોતાની અસર વધાર્યા જ કરે છે. મને પડેલી એવી અનેક છાપોમાં આ પણ એવી એક સચોટ છાપ નીવડી છે.

બાપુજીનું 'હિંદસ્વરાજ્ય' હું તે પછી ભણ્યો ને 'સુધારો એ સુધારો નહિ પણ કુધારો' એ મંત્ર રટ્યાં; એ પછી બેત્રણ વર્ષે કોચરબ આશ્રમમાં 'મીલ વિરૂદ્ધ હાથવણાટ'ની તથા સાબરમતી આશ્રમમાં 'સ્વરાજ્યની ચાવી રેંટિયા'ની તાલીમ મેં લેવા માંડી; અને ઠીકઠીક મોટી ઉંમરે મહાત્મા ટૉલ્સ્ટૉયના 'ત્યારે કરીશું શું?'નું અધ્યયન કર્યું. એ ગ્રંથે મને સાવધ કર્યો. આધુનિક અર્થશાસ્ત્ર અને યંત્રયુગ તથા લશ્કરી દબદબા પ્રત્યે મારા મનમાં સૂગ ઉપજી. પણ એ આખી ભાવનાના મૂળમાં દક્ષિણ આફ્રિકાની રેલવે હડતાલનું બિહામણું દૃશ્ય અને એ વેળા મારા બાળમાનસ પર પડેલી અસરો જ કામ કરી રહેલી છે એમ હું પોતાનું પૃથક્કરણ કરતાં સ્પષ્ટ પારખી શકું છું. પણ બાળ મનને અત્યંત આનંદ આપતી રેલ, આગબોટ વગેરેની વિરૂદ્ધ મારા મનમાં બચપણથી જ ગાંઠ કેમ પડી ગઇ એનો આ ઉકેલ મારે પોતાને માટે જેટલો રસભર્યો હોય એટલો વાહિતને સારૂ ન હોય, એટલે એ વાત મૂકી હું રેલવે હડતાળના ઇતિહાસ પર આવું. એ વેળા જે ક્રમે મને એ ઇતિહાસની જાણ થઇ એ ક્રમ આણીશુદ્ધ આજે યાદ ન રહી શકે, છતાં સ્મૃતિ જેટલો સાથ આપે એટલાની સહાય લઇને એ ક્રમ જાળવી શકીશ.

બાપુજી છૂટીને ડરબન આવ્યા ત્યારે એમને ટેલીફોન કરવા દેવદાસકાકા સાથે અમે ફીનિક્સ સ્ટેશને ગયા એ વખતે રેલવે પાટાના સાંધા પર ઊભેલા સંગીનધારી સોલ્જર સાથે અમારી મુલાકાત થએલી અને રેલવે હડતાલને અંગે માર્શલ લૉનો અમલ ચાલુ થયાનું અમે જાણેલું એ વાત આગળના પ્રકરણમાં આવી ગઈ છે. બાપુજીને ટેલીફોન પર આવતાં વાર થઈ એ દરમ્યાન એ સારજંટ સાથે અમે જે ગપ્પાં માર્યાં તે પરથી અમને ઘણું જાણવાનું મળ્યું.

પહેલું તો એ કે ૪૦ જણની જે ટુકડીએ મિ. ટોડની સાથે અમારા આશ્રમ પર છાપો માર્યો હતો અને મિ. વેસ્ટની ધરપકડ કરી હતી એ જ ટુકડીને હવે ફીનિક્સ સ્ટેશનનો પહેરો સોંપવામાં આવેલો હતો. મિ. વેસ્ટની ધરપકડ પછી યે અઠવાડિયાંઓ સુધી એ ટુકડીના સંત્રીઓ અમારે ત્યાં ધામા નાખી પડેલા ને એમની અમ બાળકો સાથે ગાઢી દોસ્તી થઇ ગએલી, એટલે એ જ ટુકડીના નવા સોલ્જરને પણ બેધડક પ્રશ્નો પૂછવામાં અમને સંકોચ થાય એમ ન હતું.

છાપખાનામાં 'ઇંડિયન ઓપીનિયન' માટે આવેલા સમાચારો એણે ફરીફરી ભારપૂર્વક અમને કહ્યા કે 'કેપટાઉનથી જોહાનિસબર્ગ આવતી 'ડાયમંડ એક્સપ્રેસ' ગોરા હડતાલિયાઓએ ફાડી વાળી નાખી છે, જોહાનિસબર્ગનું જંગી સ્ટેશન બાળ્યું છે, ત્યાંની રેલવે ઑફિસ પર ટોળાંબંધ જઇને હુમલો કર્યો છે અને જોહાનિસબર્ગ શહેરમાં પણ તેગારામારી ચલાવી રહ્યા છે. હડતાલ ફેલાતી ફેલાતી

ડરબન લગી આવી પહોંચી છે ને ટ્રેનોની આવજા અર્ધી થઈ ગઈ છે.'

પછી એ સારજંટે કહ્યું કે 'આ રેલવે હડતાલિયાઓ સરકાર પાસે પોતાનો પગાર વધારાવવા માગે છે; પણ એ મારફાડ કરનારાઓને સરકાર કેમ નમતું આપે? સરકારે નમતું આપવું જ હોય તો પહેલાં તમારા (હિંદી) હડતાલિયાઓને ન આપે, જેઓ કોઈની સામે થતા નથી અને ખરેખર ભૂખેદુઃખે દહાડા કાઢી રહ્યા છે? આ રેલવે હડતાલિયાઓનો તો ત્રાસ ભારે છે! તેઓ આગગાડી ચલાવતાં ચલાવતાં અધવચ એન્જિન ઊભું કરીને નીચે ઊતરી પડે છે ને ચાલતી પકડે છે. આથી અમારે એન્જિનના બારણામાં સંગીન તાણીને ઊભા રહેવું પડે છે, જેથી એ લોકો સીધાસીધા મુકામે ગાડી પહોંચાડે. વળી જેમણે હડતાલ નથી પાડી તેમને હડતાલ પાડનારાઓ મારે છે. જો અમે સોલ્જરો ડ્રાઈવર-ગાર્ડ બની ગાડી ચલાવીએ તો તેઓ પાટા ઉખેડી નાખે છે, જ્યાં સાંધા જોડાતા હોય ત્યાં ધુરા પાડી દે છે. પાટા પર સાબૂનું પાણી રેડી ટ્રેન ઉતારી પાડવા મથે છે. આટલી બધી રંજાડ કરે પછી સરકાર માર્શલ લૉ જાહેર ન કરે?

પછી એ અંગ્રેજો પર ઊતરી પડ્યાં: 'આ અંગ્રેજો બહુ લોભી ને જક્કી હોય છે. એક વાત પર અડ્યા તે અડ્યા જ. જરાક જેટલો પગાર વધારવાની વાતમાં યે મોટાં જંગી મકાનો બાળી મૂકતાં ને ખૂનખરાબી કરતાં પાછું વાળી ન જુએ સરકાર તો તોબાતોબા થઈ ગઈ છે. એક તરફ તમારા હિંદીઓથી બધી જેલો ખીચોખીચ ઉભરાઈ રહી છે; ક્યાંયે જગ્યા નથી. બીજી તરફથી પ્લૅન્ટરોનું 'ગન્ના-કારખાના'નું કામ અટકી પડ્યું છે તે ધાંધલ મચાવી રહ્યા છે ને ત્રીજી તરફ રેલવેવાળાઓ તોફાને ચડ્યા છે! રેલવેવાળાઓને એમ કે આ સંકડામણમાં સરકાર આપણી માગણી નહિ કબૂલે ને ક્યાં જશે? પણ તેઓ ભૂલે છે. અમે આ સંગીનથી એમને પાંસરા કરી દઈશું!'

જ્યારે એ અંગ્રેજનું વાંકું બોલવા લાગ્યા ત્યારે દેવદાસકાકાએ મને કહ્યું, 'આ ચોકખો બોઅર છે.' બોઅર એટલે ડચ—હૉલૅંડ નિવાસી. ટ્રાન્સવાલના બોઅર લોકો વિષે મેં સાંભળેલું ઘણું, પણ અસલી બોઅરને જોવાની આ પહેલી જ તક મને મળેલી. અમે તેને પૂછ્યું 'તમારી ઉંમર કેટલી?' તો કહે 'સત્તર અઢાર.' આ સાંભળી હું તો હેબતાઇ જ ગયો! અઢાર વરસનો છોકરો મારા પિતાશ્રીથી યે કદાવર! કેવું જંગી શરીર! વળી અમે પૂછ્યું, 'તમે અઢાર જ વરસના છો તો પછી આ જબરા જબરા રેલવે હડતાલિયા તમને ગણકારે શાના?' એણે મુઠ્ઠી ઉગામી કહ્યું, 'ન ગણકારે શું? આ કાંડું જોયું છે?' સાચે જ એનું કાંડું સાંબેલા જેવું હતું!

એનું વિચિત્ર ઉચ્ચારોવાળું અંગ્રેજી સાંભળવામાં અમને ગમ્મત આવતી હતી. બાપુજીના ટેલીફોનની ઘંટડી વાગી ત્યાં સુધી અમે એને ઘેરી રહ્યા. અને પછી બાપુજીની પાછળ અમે આ રેલવે હડતાલેય વિસરી ગયા. ફરી ડરબન જતાં પાટાની બંને બાજુ ચળકતાં સંગીનવાળી પલ્ટન માઇલોના માઇલ સુધી ઊભેલી જોઇ ત્યારે અમે અંદર અંદર વાતોમાં ઊતરી પડ્યા:

'હવે જો આપણા ગિરમિટિયાઓ અને આ રેલવેવાળાઓ મળી જઇને એક થાય અને જનરલ સ્મટ્સ સામે લડે તો આપણે જરૂર જીતી જઇએ. આ રેલ હડતાલ થઈ એ બહુ સારૂં થયું. હવે આપણા હડતાલિયાઓ પ્લૅન્ટરોની ગમે એટલી મારઝૂડ ખમી ખાય ને કામે ન ચડે તો આપણે ફાવ્યા વિના ન રહીએ. જનરલ સ્મટ્સ એ જ લાગનો છે. એનાં શહેરો બાળી નાખશે ત્યારે સીધોસટ થઈ જશે.' પણ મગનકાકાએ અમારી વાતોને વખોડી કાઢી. એમણે કહ્યું, 'બાપુજીની શિખામણ એવી ક્યાં છે? સત્યાગ્રહીએ તો જાતે સહન કરીને જીતવાનું હોય. આપણા લોકોને એ જેટલા વધારે જેલમાં રાખશે એટલું આપણું તપ વધશે ને આપણે સાચા લેખાશું. આપણને સત્યાગ્રહીઓને આવી મારફાડ શોભે?' અમે ભોંઠા પડ્યા. અમારી વાતો અટકી ગઇ. મને મનમાં થયું મારફાડ આપણે ક્યાં કરીએ છીએ? એ તો બીજા કરે છે. પણ મગનકાકાની વાતને જવાબ કેમ અપાય?

આ પછી મૂંગોમૂંગો હું આખું દૃશ્ય જોઈ રહ્યો. બંદૂક ઉગામી રહેલા સોલ્જરોની હાર જોઇજોઈ હું કંટાળ્યો. મને થયું આટલી બધી મહેનતે આ રેલગાડી ચલાવે છે એ કરતાં એ બંધ જ કેમ નથી કરી દેતા? પડી જવાનો ડર કે ગાડીનો ખુર્દો થવાનો ડર કશું ન રહે થોડા દિવસ અવરજવર બંધ રહે તો શું બગડી જવાનું હતું? આપણે પણ ચાલીને ફીનિક્સથી અહીં આવી શકતા હતા. જ્યારે અમારી ગાડી અમગેની સ્ટેશને પહોંચી ત્યારે ત્યાંની કોલસાની વખારો પણ સૂની સૂની જોઈ. દરેક વાર ત્યાં અનેક એન્જિનો દોડધામ કરતાં હોય અને કોલસાના ટેકરાઓ પરથી નાનાનાના ઠેલાઓમાં કોલસા નાખી અહીંથી તહીં જતા હોય. ત્યાં પણ કામ બંધ હતું ફક્ત સંગીનને જોરે એક ખૂણે બે'ક મજૂરો કામ કરતા હતા. કામ કરવામાં આ સંગીનનું જોર મને વધુ ને વધુ અળખામણું લાગ્યું. એનું ઊંડું સ્પષ્ટીકરણ કે પૃથક્કરણ એ કાળે તો હું શું કરી શકું? પણ પાછળથી જ્યારે 'વિલાયતી સુધારા' પરના બાપુજીના ઉપદેશો સાંભળ્યા, વાંચ્યા ને જાતે આપણા દેશી ઉદ્યોગ અને મશીનોની ધમાલ વિષે તુલનાત્મક અધ્યયન કરતો ગયો તેમતેમ સાંચાકામ પ્રત્યેના અણગમાનું અમગેનીમાં મારા અંતરમાં વવાયેલું એ રાઇ જેવડું બીજ વધતુ ગયું ને વધીવધીને અત્યારે એ વડ સમું થઇ પડ્યું છે. બાપુજી જેવાના ઊંચાઊંચા ઉપદેશ કંઇ લાગ વિના તો મગજમાં ન ઊતરે. મારા મગજમાં-હૈયામાં-દક્ષિણ આફ્રિકાની હડતાલે એ લાગનું કામ કર્યું.

બાપુજી ગોસાંઇ તુલસીદાસજીનો હવાલો આપી અનેકવાર કહે છે કે ઈશ્વરની સૃષ્ટિનું કાર્ય—સૂર્યોદય, ચંદ્રના વૃદ્ધિ ક્ષય, વરસાદનું વરસવું, પાણીનું સમુદ્રભેગા જવું, વનસ્પતિનું ઊગવું ને સુકાઈ જવું વગેરે-સત અને તપને આધારે ચાલે છે. અને એ જ પ્રમાણે મહાત્મા ટૉલ્સ્ટૉયે લખ્યું છે તે 'યાંત્રિક સૃષ્ટિનું કાર્ય—મીલો, કારખાનાં, આગગાડી, આગબોટ, તાર, ટેલીફોન વગેરે સંગીન અને બંદૂકને આધારે ચાલે છે.' આ બે વચનો સાંભળું છું, વાંચું છું કે ચર્ચું છું ત્યારે ફીનિક્સથી ડરબન સુધીની એ રેલયાત્રા તથા બંને બાજુ સંગીન તાણીને ઊભેલા બોઅર સોલ્જરો મારી નજરે તરી આવે છે. આજે એ યાત્રા કલમબદ્ધ કરતાં આજ સુધી મન પર પડેલી તેની અસરનું વિવેચન કર્યા વિના ન રહેવાયું એટલે કર્યું.

બે અઢી કલાકની મુસાફરીને અંતે અમે ડરબન સ્ટેશને ઊતર્યાં. ડરબનમાં ઘણી જગ્યાઓ મેં જોએલી, પણ જેલ ક્યાં છે એની મને ખબર ન હતી. સ્ટેશનથી રેલને પાટેપાટે પૂરૂં માઈલ પણ ન ચાલ્યા ત્યાં અમે સીધા જેલ પર પહોંચ્યા. અમને ડર હતો કે કદાચ અમારા પહોંચ્યા પહેલાં અમારી ફીનિક્સવાળી ટોળી છૂટી જશે ને અમારૂં વધાવવા આવવું એળે જશે. પણ અમે પહોંચ્યા ત્યારે ફાટક આગળ હજારો માણસો મેદાનમાં પથરાએલા પડ્યા હતા. ડરબનના માનીતા રૂસ્તમજી શેઠને વધાવવા શહેરીઓનો પ્રવાહ ચાલી નીકળે એમાં નવાઈ શી?

(ચાલુ) **પ્રભુદાસ છગનલાલ ગાંધી**

શિક્ષક—મારા ગજવામાં બે પૈસા હોય, અને તેમાંથી એક ખોવાઇ જાય તો ગજવામાં શું હોવું જોઇએ?

ચંદુ-ગજવામાં કાણું હોવું જોઇએ, સાહેબ.

Our Friends Abroad

પરદેશી મિત્રોના પત્રો

—'કુમાર' મારફત આ પત્રમિત્ર મેળવનાર વિનોદ સી. દેસાઇ અંકલેશ્વર

82 Pater Road, Walton, Liverpool
2-5-40

પ્રિય વિનોદચંદ્ર,

આજે તમારો પત્ર મળ્યો તે બદલ હું બહુ આભાર માનું છું. તમે અને તમારું કુટુંબ સર્વ કુશળ હશો. હું અંતરથી આશા રાખું છું કે તમે તમારી પરીક્ષામાં પાસ થયા હશો. હું જુલાઇમાં પરીક્ષા આપવાનો છું એટલે હમણાં તો ખૂબ વાંચું છું. જો એમાં પાસ થઈ જવાય તો હું ડિસેમ્બરમાંમારાસર્ટીફિકેટમાંએકવિષયનોઉમેરોકરીશ.

હમણાં તો વસંત ઋતુની મનોહર હવા ચાલે છે. ગયા શિયાળાની ભયંકર ઠંડી વેઠ્યા પછી અમને આ હવા બહુ ગમે છે. તમારા દેશમાં કપાસનો પાક ઉછેરનારા પ્રાંતોની વિગતોમાં મને બહુ રસ પડ્યો. તમે જેટલા મુંબઇથી દૂર છો એટલા જ અમે લંડનથી છેટા છીએ.

કૅકસટનહૉલના ખેદજનક બનાવથી અમને સૌને અત્રે આઘાત થયો છે, પણ કોઈ જાન ગયો નથી એટલી પ્રભુકૃપા. હિંદમાં ફિલ્મઉદ્યોગ આટલો સરસ પ્રગતિ કરી રહ્યો છે તે જાણી હું આનંદ પામું છું. ધંધા રોજગારમાં તેનો સારો ટેકો છે ખરું ને? હિંદી જીવનની મેં એકબે ફિલ્મો જોઈ છે. એક તો 'ડ્રમ' હતી, જેમાં સબુ નામનો મહાવતનો છોકરો કામ કરે છે. જોકે તે હિંદમાં તૈયાર થઇ હતી કે નહિ તે મને યાદ નથી. પણ હવે હિંદમાં બનેલી ઘણી ફિલ્મો જોવાનું અમને સાંપડે એવો સંભવ છે;—હમણાં નહિ તો યુદ્ધ પત્યા પછી. હમણાં તો એકેએક બાબત ઉપરતળે થઈ ગઈ છે. લીવરપૂલ અને તેનાં પરાંના મળી ૧૫૦ જેટલાં સીનેમા અહીં છે.

પેલા ફોટોમાં બાઇ છે તે મારાં બા જ છે, પણ તે છબી સારી પડી નથી. મેં મારી પોતાની બીજી છબી મોકલી છે. તમારો ફોટોગ્રાફ મને બહુ સારો લાગ્યો છે. તે મેં ફ્રેમ કરાવ્યો છે. જેની નજરે તે પડે છે તે બધા મારા પત્રમિત્ર વિશે પૂછપરછ કરે છે અને હું તેમને તમારા પત્રમાંની વાતો કહી સંભળાવું છું.

તમારા દાદાનું ઘર ઘણું સુંદર છે. અમારાં ઘરો પર બહારની બાજુ એવા શણગાર કે કારીગરી નથી હોતાં; માત્ર કોઇ મહેલો કે વિશાળ દિવાનખાનાં અપવાદરૂપે અંદર ને બહાર શણગારેલાં હોય છે. ઘરો તો હવાનો પ્રસારો ખમે એવાં મજબૂત બાંધેલાં ને ખૂબ સાદાં હોય છે. અમારે ત્યાં કેટલાંક સુંદર દેવળો છે. તેમાં આરસ ને આલાબાસ્ટરમાં કોરેલાં અદ્ભુત પૂતળાં છે ને કેટલુંક જડતર કામ ઘણું કિંમતી છે.

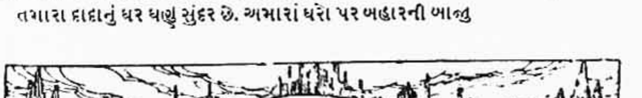
આ યુદ્ધ વિષે તમે શું ધારો છો? અહીં એકેએક જણ મિત્રરાજ્યોના પક્ષમાં વિજય મેળવવા તનતોડ મથી રહ્યું છે. સ્વાર્પણો જરૂર કરવાં પડશે,-સ્વાતંત્ર્ય માટે લડતા દરેક દેશને કરવાં પડે છે. ખાંડ, માખણ, માંસ વગેરે ઉપર અંકુશો મુકાઈ ગયા છે; પણ અમારી જરૂર પૂરતાં તે મળી રહે છે. ૫ કે ૬ જણના કુટુંબને તો સાધારણ રીતે જોઇએ તે કરતાં વધારે થઇ પડે છે; એટલે હામબુર્ગનો પેલો જર્મન ટીકાખોર લૉર્ડ હાઉહાઉ બીજા દેશોને વૃત્તાંત આપે છે તેવો ભૂખમરો અમને તો લાગતો નથી.

પણ આ બધાંનો જશ અમારા સાગરખેડૈયા નૌકાદળને આપવો જોઇએ. દુશ્મનની સબમરીનો ને સુરંગોનાં જોખમો સામે કામ કરનારા એ અદ્ભુત બહાદુર નરો છે. મારા બાપુ ગયા યુદ્ધમાં ૧૫ કે ૧૬ વર્ષના હતા અને દરિયાના કાફલામાં જોડાયા હતા ને કામગરી શીખ્યા હતા. બે વાર તો તે ટૉર્પિડોના ઝપાટે ચડ્યા હતા. એક વાર એક સુરંગના ધડાકે ૧૯ ફૂટ ઊછળી પડ્યા હતા. એટલે અમાનુષી નિર્દય દુશ્મન સામે દરિયાની કામગરી કેવી હોય તે એ બરોબર જાણે છે.

પણ અમે જોઈ લઈશું. અંતે જય જ મેળવીશું. ગઈ કાલે નામદાર રાજા તથા રાણી લિવરપૂલની મુલાકાતે આવ્યાં હતાં ત્યારે કહ્યું હતું કે આ પણે આ આફતનો સામનો કરવો જ પડશે અને પછીની દુનિયા આપણા માટે અને સૌના માટે સુખરૂપ થશે. હું આ શુભેચ્છાને ઊંડા અંતરથી પ્રતિઘોષ આપું છું.

તમને અને તમારા લાગતાવળગતા સૌને મારા પ્રેમપૂર્વક સલામ સાથે હું આ પત્ર બંધ કરું છું. તમારી અતિ લાગણીપૂર્વક

જીન પી. હેઇંઝ

સંસારનાં શહેરો

૩૨–શિલૉંગ

ભરતખંડની પૂર્વ દિશાના દિગ્પાલ જેવું જે પર્વત-આચ્છાદિત આસામ આજે સૌની નજર ખેંચી રહ્યું છે તેની રાજધાનીનું આ શહેર પાટનગર બન્યું તે પહેલાં ખાસી ટેકરીઓના પરગણાનું મુખ્ય શહેર હતું. ઈ. ૧૮૬૪માં એ સિવિલ સ્ટેશન બન્યું ને પછી ૧૮૭૪માં આસામને જુદો પ્રાંત બનાવી તેને તેની રાજધાની બનાવવામાં આવ્યું.

૧૭,૨૦૩ (ઇ. ૧૯૨૧માં) જેટલી વસતિ ધરાવતું આ શહેર દરિયાની સપાટીથી ૫૦૦૦ ફૂટની ઊંચાઇએ આવેલું છે એનું ઉષ્ણતામાન મે ને જૂન મહિનામાં યે ૮૦ ડિગ્રીથી ઉપર નથી જતું. સરેરાશ વાર્ષિક ૧૦૦ ઇંચ વરસાદ પડે છે. હિંદનું સૌથી ભીનું શહેર ચેરાપુંજી ત્યાંથી ૩૩ જ માઇલ પર આવેલું છે. ઇ. ૧૮૯૭ના જૂનની ૧૨મી તારીખે અહીં જે ખતરનાક ધરતીકંપ થયો તેમાં શહેરનાં લગભગ બધાં મોટાં મકાનો જમીનદોસ્ત થઇ ગયાં; ત્યાર પછી તેની નવેસરથી કરવામાં આવેલી આધુનિક સુંદર નગરરચના, તંદુરસ્તીભર્યાં હવા-પાણી અને મબલક હાથે સૌંદર્ય વેરતી આસપાસની કુદરતને લીધે એ નાની રળિયામણી નગરી હિંદનાં બીજાં બધાં હવાખાવાનાં પૌર્વાત્ય શહેરોને સૌન્દર્યમાં મહાત કરે એવું ગણાય છે. એ ઉપરાંત હડકવાની રસીની વિખ્યાત રીસર્ચ લેબૉરેટરીના મથક તરીકે પણ તે જાણીતું છે.

એની વસતિ મોટે ભાગે મોંગોલિયનોને મળતા ખાસી લોકોની જ છે, જે બ્રહ્મપુત્રાથી તે સુર્મા નદી સુધી પથરાએલા છે. તેમનો મુખ્ય ખોરાક ભાત અને મચ્છીનો છે. તેઓ નાગની પૂજા કરે છે ને દરેક કુટુંબનો એકેક નાગદેવતા હોય છે જે 'થેલ્મ' કહેવાય છે.

ધરતીકંપની તો આ જાણે ખાસ ભૂમિ છે. એકાદ નજીવો આંચકો તો રોજનો થઇ પડ્યો છે. એના ત્રાસમાંથી બચવા એ લોકો ઘરો પણ બહુ હલકાં બાંધે છે. એવી જ રીતે જળધોધની પણ આ ખાસ ભૂમિ છે. હિંદમાં ભાગ્યે જ કોઈ ધોધ રમ્યતામાં સરખામણી કરે એવો અહીંનો ૩૨૦ ફૂટ ઊંચો મધુપ્રપાત (Sweet Fall), તથા દેશીઓ જેને 'સતી–

ફેરવ' નામે ઓળખાય છે એ 'ઇજલ કૅલ' વગેરે જેવા ઇજનેર ચોકના શિક્ષણની આસ-પાસમાં છે. જગતના મોટામાં મોટા ચોકમાં ચોથે નંબરે આવતો માસમી ચોક પણ આ આસામના જ પ્રદેશમાં ચેરાપુંજી નજીક આવેલો છે, જે ૧૮૦૦ ફૂટ ઊંચેથી પડે છે.

વીસ પ્રકારના 'ગ્રાફ'

૧. ઓટોગ્રાફ. ૨. ક્રીપ્ટોગ્રાફ ૩. એપીગ્રાફ ૪. ગ્લીપ્ટોગ્રાફ.
૫. હેલીયોગ્રાફ ૬. આઇડીયોગ્રાફ ૭. લીથોગ્રાફ ૮. મીમીયોગ્રાફ
૯. મોનોગ્રાફ. ૧૦. પારાગ્રાફ. ૧૧. ફોનોગ્રાફ ૧૨. ફોટોગ્રાફ.
૧૩. સીયાગ્રાફ. ૧૪. સીઝમોગ્રાફ ૧૫. સાઇડરોગ્રાફ ૧૬. સ્પેનોગ્રાફ.
૧૭. સ્ટીરીઓગ્રાફ ૧૮. ટેલીગ્રાફ ૧૯. ઝીલોગ્રાફ ૨૦. ઝીંકોગ્રાફ.

વીસ પ્રકારના 'ગ્રાફ'–(૧) ઑટોગ્રાફ–હસ્તાક્ષર; (૨) ક્રિપ્ટોગ્રાફ–સંકેતલિપિ; (૩) એપિગ્રાફ–શિલાલેખ; (૪) ગ્લિપ્ટોગ્રાફ–રત્નો પરની કોતરણી; (૫) હેલિયોગ્રાફ–સૂર્યકિરણના ઝબકારા વડે સંદેશા મોકલવાનું યંત્ર; (૬) આઈડિયોગ્રાફ–એક જ અક્ષરમાં આખો શબ્દ કે વિચાર દર્શાવતી ચીન કે ઈજિપ્તના જેવી ચિત્રલિપિ; (૭) લીથોગ્રાફ–શિલાછાપ; (૮) માઈમિયોગ્રાફ–હાથે લખેલા લખાણ પરથી અનેક નકલો ઉતારી શકાય તેવું યંત્ર (સાઈક્લોસ્ટાઈલ); (૯) મોનોગ્રાફ–કોઈપણ એક વિષય પર લખાયેલો નિબંધાત્મક ગ્રંથ; (૧૦) પેરેગ્રાફ–પુસ્તકમાં વિચારવાર લીટીઓનો જુદો સમૂહ પાડવામાં આવે છે તે–કંડિકા, પરિચ્છેદ; (૧૧) ફોનોગ્રાફ–બોલેલા સ્વર ઝીલીને પાછો સંભળાવી બતાવનારું યંત્ર; (૧૨) ફોટોગ્રાફ–પ્રતિકૃતિ–છબિ; (૧૩) સીઆગ્રાફ–એક્સ રે વડે પાડેલી છબિ; (૧૪) સીસ્મોગ્રાફ–ધરતીકંપના આંચકા નોંધનારું યંત્ર; (૧૫) સાઈડરોગ્રાફ–પોલાદની પ્લેટ પર ચિત્રો કોતરવાની કળા; (૧૬) સ્પેનોગ્રાફ; (૧૭) સ્ટીરિયોગ્રાફ–જેમાં મૂકેલાં ચિત્રો જોવાથી મૂળ દૃશ્યચિત્રનો ત્રણે પરિમાણમાં ખ્યાલ આપે એવું યંત્ર; (૧૮) ટેલીગ્રાફ–વીજળી વડે સાંકેતિક અવાજોમાં સંદેશા મોકલવાનું યંત્ર; (૧૯) ઝીલોગ્રાફ–લાકડા કે રબરમાં ચિત્રો કોતરવાની કળા; (૨૦) ઝિંકોગ્રાફ–જસતના પતરા પર તેજાબ વડે ચિત્રો કોતરીને છાપવાના બ્લૉક બનાવવાની કળા.

પંચતંત્રની વાર્તાઓ

સ્થિરજીવીને ઘૂડપતિના સેવકો માંસાહાર આણી આપતા તેથી થોડા દિવસમાં તે મોર જેવો બળવાન થઈ ગયો. એને જોઇને રક્તાક્ષ કહે, 'અહો, આ રાજા ને મન્ત્રીઓ મૂર્ખ છે. કુલક્રમાગત પ્રધાને કરવો ઘટે તે ઉપદેશ મેં રાજાને કરી દીધો. હવે મારા પરિવારને લઇને બીજા ગઢમાં જાઉં. ભય ન આવ્યું હોય ત્યાં એનો ઉપાય કર્યો શોભે. કેમ કે કહ્યું છે:

વને વસંતો ઘરડો થયો હું ।
વાચા ગુહાની ન કદાપિ મેં સુણી ॥

પરિજને પૂછ્યું, 'એ કેમ?' રક્તાક્ષ કહે:

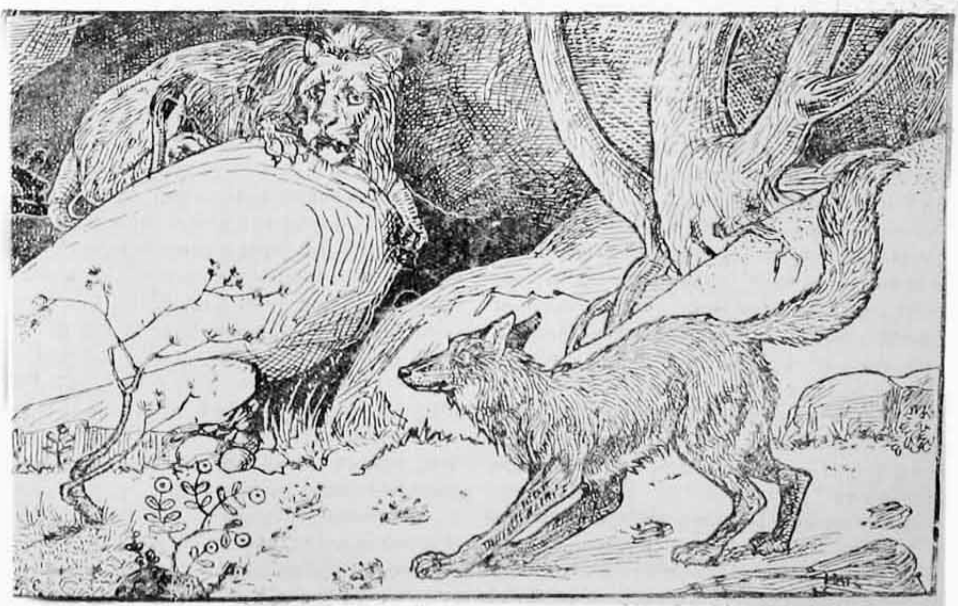
કથા ૧૨

એક વનમાં ખરનખર નામે સિંહ હતો. ભૂખ કડકડીને લાગી હતી એટલે એ એકવાર આમતેમ ભમ્યો, પણ કાંઇ હાથ ન આવ્યું. પછી સૂરજ આથમવા ટાણે મોટી ગિરિગુહામાં પેસીને એણે વિચાર કર્યો: 'આ ગુફામાં કોક પશુ રાતે અચૂક આવશે, એટલે લપાઇને બેસું.' એટલામાં ગુહાસ્વામી દધિમુખ નામે શિયાળ આવ્યો, અને જુએ છે તો સિંહનાં પગલાં ગુફામાં ગયાં છે, પણ બહાર આવ્યાં નથી. એટલે એણે વિચાર્યું, 'અહો, માર્યો આ તો. આમાં સિંહ હોવો જોઇએ. તો કરવું કેમ? કેમ જાણવું?' બારણા આગળ ઊભા રહીને એણે પોકાર કર્યો: 'એ ગુફા, એ ગુફા.' એમ કહી ચૂપ રહ્યો ને પછી ફરી બોલ્યો, 'એ ગુફા, એ ગુફા, તને સાંભરે છે ને કે મેં તારી હારે બોલી કરી છે જે હું બહારથી આવું તો મારે તને અને તારે મને બોલાવવો? તો પછી આજ કેમ મને બોલાવતી નથી? હું તો મારે આ ચાલ્યો બીજી ગુફાએ.' આ સાંભળીને સિંહે વિચાર્યું: 'ગુફા આને રોજ સાદ દેતી હશે, પણ આજ મારા ડરથી નહિ બોલતી હોય. એટલે હું જ આને બોલાવું, જેથી એ ગાલીફાર આવે ને મારું ભોજન બને.' એમ કરીને સિંહે આહ્વાન કર્યું. સિંહના શબ્દથી ચારે દિશા ગાજી ઊઠી, ને દૂર રહેલા જીવ પણ ત્રાસી ગયા, અને શિયાળે પલાયન કરતાં કરતા આ શ્લોકનો પાઠ કર્યો, 'વને વસંતો ઘરડો થયો હું' ઇત્યાદિ.

રક્તાક્ષ આમ પરિવારને લઇને દૂર દેશાન્તર ચાલ્યો ગયો. એ ગયો એટલે સ્થિરજીવી હરખ્યો ને વિચાર્યું, 'એ ટળ્યો એટલે આપણું કલ્યાણ થયું. એ દીર્ઘદર્શી હતો, પણ આ સૌ મૂઢ છે એટલે સુખેથી હણાશે.' એમ કરીને ગુફા સળગાવી મૂકવા સારુ એ પોતાના માળામાં રોજ એક એક સાંઠી આણવા મંડયો. મૂર્ખા ઘૂડ જાણતા નથી કે આપણને બાળી મૂકવા આ માળો વધારે છે. માળાને બહાને ગઢના બાર આગળ સાંઠીનો ઢગલો થયો, એટલે સૂર્યોદયટાણે ઘૂડ આંધળા થઈ ગયા હતા ત્યારે સ્થિરજીવી મેઘવર્ણ આગળ ગયો ને કહ્યું, 'સ્વામિન્, શત્રુની ગુફા મેં દાહસાધ્ય કરી છે. તમે પરિવારસહિત એક એક સાંઠી લઇને ચાલો; હું દેવતા લઉં છું. આપણે ઓચિંતા જઇને સર્વશત્રુસમેત શત્રુસ્થાનને બાળી મૂકિએ.' આમ કાગડા ઝટપટ પહોંચી ગયા, ઘૂડગઢ બાળ્યો ને શત્રુનો ઉચ્છેદ કર્યો.

(ચાલુ)

દેસાઇ વાલજી ગોવિન્દજી

ગુફામાં સિંહ હોવો જોઇએ એમ વિચારીને શિયાળે બહાર ઊભાઊભા જ પોકાર કર્યો: 'ગુફા! એ ગુફા!'

સત્તર વર્ષની સેનાપતિ ફ્રાન્સની કન્યાકુમારી

જાનબાઇ

લોરે પ્રાન્તમાં દોરેમી કરીને એક ગામડું હતું, ત્યાં સને ૧૪૧૨માં જાન્યુઆરીની છઠ્ઠી તારીખે જાક નામે ખેડૂતને ઘેર એક કન્યા અવતરી તેનું નામ જાન પાડ્યું. એની મા ઇસાબેલા એને દેવોની તથા ભક્તોની વાર્તા કહેતી, અને સીવણ તથા કાંતણ શીખવતી. એ માંદાંની સારવાર કરતી, ગરીબને ઘેર જઇને એને મદદ કરતી, તથા પિતાનાં ઘેટાં ચારતી. કોઈ ગરીબ પંથી રાતવાસો માગે તો તે પોતાનો ખાટલો એને આપતી ને પોતે નીચે સૂતી. એ સ્વભાવે ભોળી ને ભલી હતી, તેથી ગામવાસી બધાંમાં પ્રિય થઈ પડી હતી, અને નાનાથી સુંદરવરને જ વરી ચૂકી હતી.

જાનના જન્મ પહેલાં ત્રીશ વર્ષ થયાં ફ્રાન્સની અવદશા બેઠી હતી. અર્ધું ફ્રાન્સ અંગ્રેજે છતી લીધું હતું; બાકીના ભાગમાં ઑર્લિઅન્સ તથા બર્ગંડીના અમીરો માંહોમાંહે લડી મરતા હતા. સતત વિગ્રહને કારણે દેશ આખો ઉજ્જડ થઇ ગયો હતો. ખેતર ખેતર મટીને જંગલ બન્યાં હતાં. વેપાર બંધ હતો. ફ્રાન્સની આ ગ્લાનિ મટાડવા જ જાણે જાન જન્મી હતી.

જાન તેર વર્ષની હતી ત્યારે તે એક વાર ઉનાળામાં મધ્યાહ્ને એના પિતાની વાડીમાં બેઠી બેઠી સીવણ કરતી હતી, ત્યાં દેવદૂત માઇકલ એની આગળ આવ્યો ને કહ્યું, 'જાન, તું ભલી તથા ડાહી થા; દેવળે જા; ભગવાન ઉપર આસ્થા રાખ અને ફ્રાન્સમાં જા.'

આ પછી થોડે દિવસે જાન ઘેટાં ચારતી હતી ત્યાં એક ઊજળું વાદળું એની આંખ આગળ આવ્યું, ને વાદળામાંથી કોઇકે સાદ કર્યો, 'જાન, તારે હવે ઘેટાં નથી ચારવાં; તારે અદ્ભુત કામ કરવાં છે. ફ્રાન્સના રાજાને સહાયતા કરવા ભગવાને તારી વરણી કરી છે. તારે પુરુષનો વેષ પહેરવો, શસ્ત્ર ધારણ કરવાં, તથા સેનાપતિ બનવું અને તારી આજ્ઞા પ્રમાણે બધા ચાલશે.'

ત્રણચાર વર્ષ આમ નિકળી ગયાં ને પછી ૧૪૨૮માં જાનને વધારે સ્પષ્ટ આદેશ મળ્યો, કે 'વોકુલરના ગવર્નર રોબર્ટ દ બોદ્રીકૂર આગળ જા, એ તને રાજા આગળ તેડી જશે.'

૧૪૨૮ના મે માસની તેરમા તારીખે જાન એક સગા ભેળી બોદ્રીકૂર આગળ ગઇ, પણ બોદ્રીકૂર કહે, 'આ છોકરીને લપાટ મારીને એના બાપ આગળ મોકલી દિઓ.'

૧૪૨૯ના આરંભમાં જાન એ જ સગા ભેળી ફરીને વોકુલર આવી ને બોદ્રીકૂરને મળી, પણ હજી એને વિશ્વાસ બેસતો નહોતો.

'તમે મને યુવરાજ આગળ મોકલવામાં ઢીલ કરો છો,' જાને એને ૧૨મા ફેબ્રુઆરીએ કહ્યું. 'પણ આજ જ યુવરાજની એક લડાઈમાં હાર થઇ છે, ને મને નહિ મોકલો તો બાજી હજી બગડવાની છે.'

થોડા દિવસ પછી બોદ્રીકૂરને સમાચાર મળ્યા કે બારમીએ સાચે જ એક લડાઈમાં હાર થઇ હતી, એટલે પછી આ છોકરીમાં કાંઇક છે ખરું એમ એને લાગ્યું, અને એને યુવરાજ આગળ મોકલવા એ તૈયાર થયો. જાં દ મેત્ઝ, ને બર્ત્રાં દ પુલાંગી આ બે મિત્રો ભેળી ઘોડે ચડી પુરુષવેશે જાન ચાલી નિકળી. અગિયાર દિવસે એ શીનોં પહોંચી (૬-૩-૧૪૨૯).

શીનોંમાં એનાં પારખાં જોવા સારુ યુવરાજે સાધારણ દરબારીનો વેષ પહેર્યો પણ જાને એને ઓળખી કાઢ્યા. યુવરાજ ઉપર એની સારી છાપ પડી; વળી સાધુઓએ ચાળીશ દિવસ લગી એની પરીક્ષા કરી. અંતે અંગ્રેજોએ ઘેરેલા ઑર્લિઅન્સને છોડાવવા જવાની એની માગણીનો સ્વીકાર થયો.

યુવરાજે એને સેનાપતિપદ આપ્યું. લોહારોએ એને સારુ ધોળું બખ્તર ઘડ્યું. એને ચડવા સારુ ધોળો ઘોડો આપ્યો. એણે ચીંધ્યા પ્રમાણે ફીરબ્વાના દેવળમાંથી એને સારુ તલવાર લઇ આવ્યા. એની યોજના પ્રમાણે ધોળો ધ્વજ બનાવ્યો, તેમાં વચ્ચે હાથમાં પૃથ્વીધારી ઇશુ ને કોરોમોરે બે દેવની આકૃતિ હતી, જ્યાં ત્યાં ફ્રાન્સનાં લાક્ષણિક ધોળાં કમળ હતાં, ને નીચે 'ઈશુ, મરિયમ'નાં નામ હતાં. આ ધ્વજ મોટે ભાગે જાન જ ઝાલી રાખતી.

લશ્કર લશ્કર કરતાં ધાર્મિક રથયાત્રા જેવું લાગતું, કારણ એની કૂચ ચાલુ હોય ત્યારે સાધુઓ ભજન ગાતા, અને સવારસાંઝ પ્રાર્થના કરતા. સૈનિકોએ પાપ પ્રકાશ્યાં (કન્ફેસ્ડ) હોય તો જ તે ભજન ગાઇ શકતા. શિથિલ સ્ત્રીઓ સૈન્ય આગળ ઢૂકી શકતી નહિ.

ઑર્લિઅન્સ પહોંચતા પહેલાં, ૧૪૨૯ના પવિત્ર સપ્તાહને મંગળવારે જાને ઈંગ્લંડના રાજાને કાગળ લખ્યો, કે 'બળજોરથી તમે ફ્રાન્સનાં શહેર રંજાડ્યાં છે તેની કૂંચીઓ ભગવાનના આદેશથી આવેલ કુમારીને પાછી સોંપો. તમે ફ્રાન્સ પ્રત્યે ન્યાય કરશો તો તે સંધિ કરવા તૈયાર છે. ઑર્લિઅન્સ આગળ પડેલા સૈનિકો, શાંતિથી ચાલ્યા જાઓ; નહિ તો જ્યાં તમે મને જડશો ત્યાંથી હાંકી કાઢીશ.

'ઈંગ્લંડના રાજા, મને ભગવાને તમને બધાને ફ્રાન્સમાંથી ધકેલી કાઢવા મોકલી છે. તમે મારું માનશો તો હું દયાળુ થાઈશ. આ રાજ્ય તમારું નહિ પણ યુવરાજ ચાર્લ્સનું છે. મારું તમે નહિ માનો તો તમે જ્યાં જ્યાં હશો ત્યાં ત્યાં અમે પહોંચશું, ને અપૂર્વ ખળભળાટ કરી મૂકશું. અને નિશ્ચય જાણજો કે તમે એના સામી આણશો એના કરતાં વધારે શક્તિ ભગવાન કુમારીને આપશે.'

ઑર્લિઅન્સના ઘેરાએલા લોકો ને સૈનિકો સારુ ખાધાખોરાકી લઇને જાને એ નગરમાં પ્રવેશ કર્યો (૨૮મા એપ્રિલ). એને જોઇને ઑર્લિઅન્સવાસીઓ હર્ષઘેલા થઈ ગયા; એનો કે એના ઘોડાનો સ્પર્શ કરવા ભારે ભીડ થઇ, તેની વચ્ચે ગઇને સાચા ત્રિશૂળને દેવળે જઇને એણે ભગવાનનો અનુગ્રહ માન્યો.

હવે તો જાનની સરદારી નીચે ઘેરાયેલા ફ્રેંચ લશ્કરે ઘેરનારા અંગ્રેજ ઉપર હુમલા કરવા માંડ્યા. તેની સામે અંગ્રેજ ટકર ઝીલી ન શક્યા, અને સાત સાત માસ થયાં ત્યાં પડ્યાપાથર્યા રહેલા છતાં જાનને આવ્યાં એક સપ્તાહ થયા પહેલાં ઘેરો ઉઠાવીને ચાલતા થઈ ગયા.

આ પછી ઑર્લિઅન્સ તથા ર્હેમ વચ્ચેનાં શહેર જાને અંગ્રેજ આગળથી જીતી લીધા, અને જુલાઈની ૧૬મીએ યુવરાજ સાથે ર્હેમમાં પ્રવેશ કર્યો તથા ૧૭મીએ એનો રાજ્યાભિષેક કર્યો.

જાનનું અવતારકૃત્ય હવે પૂરું થયું એટલે એણે પોતાને ગામ દોરેમી જવાની ને માબાપની સેવા કરવાની માગણી કરી, એનો સ્વીકાર ન થયો. પણ એની વિજયપરંપરા હવે તુટવા મંડી, ને એનો પ્રતાપસૂર્ય નમવા માંડ્યો.

પારિસ આગળ જાન ઘાયલ થઈ ને એનું લશ્કર પાછું હઠ્યું, એટલે વળી જાને પોતાને ગામ જવાની માગણી કરી અને વળી એ માગણી નકરાણી. ચાર્લ્સ રાજાએ વિજય પૂરો ન કર્યો, ને સેનાને શાબાશી કરાવ્યા. જાનની વિનંતિથી એણે એની જન્મભૂમિના ગામ દોરેમીને કરમુક્ત કર્યું.

૧૪૩૦ના મે માસમાં કોંપીએન્ય ગામને અંગ્રેજોએ ઘેરો ઘાલ્યો એની વારે ચડેલી જાન શત્રુને હાથ આવી ગઈ; ચાર માસ જાં દ લુક્સાંબર્ગની પત્ની આગળ રહ્યા પછી એ દુષ્ટ પુરુષે ૨૦,૦૦૦ પાઉંડ લઈને એને અંગ્રેજને વેચી. અંગ્રેજે એને રુઆંના ગઢની અંધારી કોટડીમાં પૂરી.

રુઆંમાં જાનનો છ માસનો કારાગૃહવાસ બહુ વસમો ગયો. ત્યાં એના પગને ભારે લાકડા હારે સાંકળથી બાંધી રાખતા, અને રાતે પગે બેડી પહેરાવી બેડીને ખાટલે ભરાવીને તાળું દેતા. ત્રણ હલકા અંગ્રેજ સિપાઈ દિવસ ને રાત એના ઓરડામાં રહેતા. એની તાવણીમાં કાંઈ મણા રહી નહિ.

૧૪૩૧માં અંગ્રેજોએ બોવેના બિશપ કોશોં તથા બીજા પોતાના મળતિયા પાદરી આગળ જાન ઉપર ડાકણપણા તથા નાસ્તિકપણાનો આરોપ મૂકીને પાંચ માસ કામ ચલાવ્યું અને દોષિત ઠરાવી. જીવતી બાળી મૂકવાનો ડારો દઈને 'દેવદૂતની વાણી સાંભળી એમ મેં કહ્યું તે ખોટી વાત છે' એવા અર્થના લખાણ ઉપર જાનની સહી લીધી. પણ પછી એણે તે લખાણ પાછું ખેંચી લીધું, એટલે રુઆંનાં ચોકમાં ૩૦મી મે ને બુધવારને દિવસે એને જીવતી બાળી મૂકી. મરતાં મરતાં તેણે કહ્યું. 'મેં સાંભળેલા સાદ ભગવાનના હતા. એણે મને ભોળવી નથી.' પછી 'ઈશુ, ઈશુ' બોલીને એ ચિરશાંત થઈ ગઈ.

પણ દેહના બંધથી છૂટેલો એનો આત્મા અધિક બળવાન બન્યો. એના દેહાન્ત પછી છઠ્ઠે વર્ષે પારીસમાંથી ને આઠમે વર્ષે આખા ફ્રાન્સમાંથી અંગ્રેજને ભાગવું પડ્યું. ને ફ્રાન્સની સુન્દર ભૂમિ સ્વતંત્ર બની.

(બેલૉક વગેરે ઉપરથી**)** **દેસાઈ વાલજી ગોવિન્દજી**

નવાં પુસ્તકો

નિર્ભયતા લેખકઃ કિશોરલાલ ઘ. મશરૂવાળા, નવજીવન પ્રકાશન મંદિર અમદાવાદ, ૦-૧-૬; **સૌરભ** (કાવ્યસંગ્રહ)-કર્તાઃ કમલા ઠક્કર, પ્રકાશકઃ વ્યવસ્થાપક 'જ્યોતિ', વડવા, ભાવનગર, ૧-૪-૦; **શ્રી માતાજી** અનુવાદકઃ રત્નેશ્વર ભવાનીશંકર વકીલ, પ્રકાશકઃ શ્રી રામકૃષ્ણ સેવાસમિતિ, સાંકડી શેરી, હજીરાની પોળ, અમદાવાદ, વિનામૂલ્યે; **બાળકોના વિવેકાનંદ**ઃ શ્રી સત્યેન્દ્રનાથ મજુમદારના મૂળ લેખ ઉપરથી અનુવાદક પ્રફુલ્લ ઠાકોર, પ્રકાશક ઉપર મુજબ; મફત; **ફુલદાની** લેખક-પ્રકાશકઃ ચન્દ્રકાન્ત મંગળજી ઓઝા, ભરતકુંજ, જગનાથ પ્લૉટ, રાજકોટ, ૦-૩-૦; **નગરલક્ષ્મી** કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર કૃત કથાઓ અને કહાણીઓનો સંગ્રહ, અનુવાદક-રમણલાલ સોની, પ્રકાશક-એન. એમ. ઠક્કરની કં. ૧૪૯ પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબાઈ-૨; **બંધુ અંબુભાઈના પત્રો**ઃ લેખક-અંબાલાલ બાલકૃષ્ણ પુરાણી, ૦-૯-૦; **સાદી રમતો** અને રમત-સંચાલનઃ લેખક ચીનુભાઈ પુ. શાહ, ૧-૦-૦; **પ્રેરક વ્યાખ્યાનમાળા**ઃ રમણલાલ દેસાઈ, બાળાસાહેબ ખેર, છોટાલાલ પુરાણી, બાપાલાલ વૈદ્ય વગેરેનાં વ્યાખ્યાનો, ૦-૭-૦; **આસન**, ૦-૪-૦; **રમતોના નિયમો**, ૧-૦-૦; **સંઘ વ્યાયામ**ઃ ૧-૨-૦; આ છ યે પુસ્તકોના પ્રકાશક-ગુજરાત વ્યાયામ પ્રચારક મંડળ, પો. કરાડી (સુરત). **શહાદતની ફિલસૂફી**ઃ ભાષાંતરકાર-ગુલામહુસેન મુસ્તફા, પ્રકાશક -ફિદાઅલી યુસુફઅલી, પ્રમુખ, યંગ મેન્સ બહોરા એસોસીએશન, કરાચી. **મોતીભાઈ અમીન**-જીવન અને કાર્યઃ લેખક અને સંયોજક પુરુષોત્તમ છગનલાલ શાહ એમ. એ; પ્રકાશક સ્વ. મોતીભાઈ ન. અમીન સ્મારક સમિતિ આણંદ, સોલ એજંટ-પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ લિ. રાવપુરા, વડોદરા. ૨-૮-૦; **નિવાપાંજલિ** અંગ્રેજ કવિ ગ્રેની 'એલિજી'નો સમશ્લોકી અનુવાદઃ અનુવાદક-ડૉ. એમ. એ. સરૈયા, પ્ર મિસ્થાન ત્રિપાઠી કંપની મુંબાઈ, ૧-૮-૦ **હીરાકણી**ઃ લેખક-નાગરદાસ ઈ. પટેલ; **કોણ, કેમ અને શું?** (ખંડ બીજો): લેખક-પુરુષોત્તમ હ. પટેલ, અશોક બાલપુસ્તકમાળાના આઠમા વર્ષનાં પુસ્તક ૨, ૩ અને ૪; બાલવિનોદ કાર્યાલય, મલાડ. (મુંબાઈ), કિંમત અનુક્રમે છ અને ત્રણ આના. **જીવનરસ** (ટૂંકી વાર્તાઓ) વિવિધ લેખકો; **યુગચિત્ર** (ટૂંકી વાર્તાઓ) વિવિધ લેખકો; **અપ્સરા** અને બીજાં નાટકો-લેખક ઇન્દુલાલ ગાંધી; **ગુંજન** (બાલકાવ્યો) -લેખકઃ ધૈર્યચન્દ્ર ર બુદ્ધ; **સુવર્ણમોહિની** (ખંડ કાવ્ય)-લેખિકા દીવાળીબહેન ભટ્ટ; બધાંના સંપાદક અને પ્રકાશક ધૈર્યચન્દ્ર ર. બુદ્ધ, ગુર્જર સાહિત્ય ભંડાર, લાઠી (કાઠિયાવાડ), કીંમત અનુક્રમે ૧-૪-૦, ૧-૦-૦, ૧-૦-૦, ૦-૪-૦, ૦-૨-૦, **ઉચ્ચ જીવન**ઃ લેખક-ડૉ. હરિપ્રસાદ વ્ર. દેસાઈ, પ્રકાશક-ગુજરાત સાહિત્યસભા, અમદાવાદ, ૦-૧-૦; **વીજળીનો આંચકો લાગે ત્યારે** થતી અસર અને તેના ઉપચારો-કૃત્રિમ શ્વાસોચ્છ્વાસ આપવાની રીતો સાથેઃ લેખક-પ્રકાશકઃ હરિલાલ મંગળદાસ ત્રિવેદી, વીજળીની દુનિયા કાર્યાલય, અમદાવાદ, ૦-૧-૬.

ઉત્કર્ષની ઇચ્છા

માધુકરી

('પ્રતીક્ષા'માંથી)

તોડી જીવનમ્હેલ પથ્થરો જોગે પૂર્યાં,
સંસારે સ્થિતપ્રજ્ઞ બની ઊંડેરે ઝૂર્યાં;
ઇન્દ્રધનુ શા રંગસ્વપ્ન સંકેલી જોગે
રચ્યા તારા ભવ્ય ઘુમ્મટો ભાવિક નોગે;
મનોહર મુગ્ધ રસાળ તજી ગુણગરવી ગોરી,
લેઇ માતનું નામ કંઠ સહી કાળની દોરી,
વર્યાં વતનનું વહાલ ધરી જે કાળે હરિયે
તેના પૂજન આજ અહોભાવે સૌ કરિયે.

—રમણિક અરાલવાળા

ડૉ. શ્રીકાન્ત સરદેસાઈ

ગુજરાત એક અજબ પ્રાન્ત છે. વિવિધ ક્ષેત્રમાં પોતાની પ્રતિભા, સાહસ ને શક્તિથી તેનું નામ હિંદને ખૂણે ખૂણે ગાજતું ને આદરણીય કરનારાઓને ય તે પોતે નથી પિછાનતું. અજાણ્યા એ જીવે છે, અજાણ્યા એ ગુજરી જાય છે. કદાચ આ પ્રાન્તમાં જન્મવા અને જીવનનો લક્ષ પણ એ જ રીતે મેળવાનો હશે!

આવો જ એક આત્મા થોડુંક પહેલાં આપણને તજીને શાશ્વત શાન્તિધામમાં ચાલ્યો ગયો. જીવનનાં બેતાલીસ વર્ષ પણ પૂરાં કર્યા પહેલા શ્રીકાન્ત સરદેસાઈએ આ જીવન ત્યજી દીધું કાર્યરત જિંદગી ગુજારનારથી ગુજરાત કદાચ અજાણ્યું છે, પણ જેણે જેણે એનો જીવન-પમરાટ અનુભવ્યો છે તે સહુ શ્રીકાન્તના ગુણાનુરાગી બન્યા છે.

૧૯૦૦માં વડોદરામાં એ જન્મ્યા. ગાંધીજીની હાકલ પડતાં ૧૯૨૧માં સરકારી કૉલેજના અભ્યાસને તિલાંજલિ આપી અને શ્રી ગજ્જરની પ્રયોગશાળાઓમાં સંશોધનનો અભ્યાસ આરંભ્યો ૧૯૨૪ની આસપાસ પિતાની હિન્દ કૅન્ડલ વર્ક્સમાં એણે ઝંપલાવ્યું. સાથે સેન્ડલ્વૂડ ઑઈલ મિલ્સ પણ શરૂ કરી; ને ૧૯૨૭માં સરદેસાઈ બ્રધર્સ નામથી કારખાનું શરૂ કર્યું ને ત્યારથી જ શ્રીકાન્તની સાચી કારકિર્દીની શરૂઆત થઈ. હિન્દમાં જ હિન્દી તરીકે મિલોમાં અતિ ઉપયોગી એવા સાઈઝ, બ્લીચિંગ અને ફિનિશિંગ તથા સાઈઝીંગના રસાયણિક દ્રવ્યો સહુથી પહેલાં બનાવનાર હોવાનો વારસો શ્રીકાન્તને મળ્યો હતો.

શ્રીકાન્તે પરદેશી દ્રવ્યોની હરીફાઈમાં ઊતરી શકે એવાં એક પછી એક રસાયણો બનાવવા માંડ્યાં. અંત ધીરજ ને અભ્યાસી વૃત્તિથી આખરે એમાં સફળતા મેળવી. એનું લક્ષ હિન્દીઓ સાથે હરીફાઈ કરવાનું હતું જ નહિ. ગુણવત્તામાં ચડિયાતી અનેકતાં ય સસ્તી, સ્વદેશી વસ્તુઓ ઉદ્યોગને પૂરી પાડવામાં જ એને આનંદ હતો અને તેમાં યે ગમે તેવું ચલાવી લેવા એ તૈયાર ન હતા. પરિણામે ગ્રાહકોને હંમેશાં પ્રમાણભૂત અને ગુણની એકસૂત્રતા સાચવતાં રસાયણો મળતાં. પ્રયોગો કરતાં એ જરાકે ન થાકતા. એના જ પરિણામે અનુભવે કેમ બનાવેલી વસ્તુઓ એ ઉદ્યોગને સાદર કરી શકતા. મિલઉદ્યોગથી પરિચિત માણસો એસ. બી. ૭૦૧ અને સ્ટ્રીકલીન મર્સીપલ પેસ્ટ વગેરે વસ્તુઓની ઉત્તમતાની સાક્ષી પૂરશે. હિંદભરમાં જ્યાં જ્યાં આજે મિલઉદ્યોગ છે ત્યાં ત્યાં સરદેસાઈની પ્રમાણભૂત બનાવટો હોંશે વપરાય છે. અમદાવાદ કે મુંબઈ, કાનપુર કોઈમ્બતુર કે કલકત્તા, સર્વ સ્થળે શ્રીકાન્તના અવિરત શ્રમના ફળરૂપ ઉદ્યોગને સાદર થયેલી વસ્તુઓ ગૌરવપૂર્વક વપરાય છે.

શ્રીકાન્તનું કમભાગ્ય હતું કે એ એક ગુલામ દેશમાં જન્મ્યા. આઝાદ હિન્દમાં શ્રીકાન્તની પ્રતિભાને અનુરૂપ ક્ષેત્ર મળી ગયું હોત. ટૂંકી બીમારી ભોગવી શ્રીકાન્તે કૈલાસવાસ કર્યો. હિંદના મિલઉદ્યોગે એક પ્રખર અભ્યાસી અને ખંતીલો રસાયણશાસ્ત્રી ગુમાવ્યો; ગુજરાતે એક સપૂત ખોયો.

(રેખા)

ગુજરાતનો ક્ષીણ થતો વરસાદ

ગુજરાતમાં ધીમેધીમે વરસાદનું પ્રમાણ ઘટતું જાય છે અને હવાપાણી શુષ્ક બનતાં જાય છે એવી માન્યતા હાલ ખૂબ પ્રચાર પામી છે, અને એની અસર ખેતીવાડી ઉપર પડતી હોવાથી ગુજરાતના જનસમાજ ખૂબ ચિંતાતુર બન્યો છે. હાલમાં 'ગુજરાત સંશોધન મંડળ, મુંબઈ'ના પ્રસ્તાવ ઉપરથી હિંદી સરકારના એક નિષ્ણાત વાયુ-શાસ્ત્રી ડૉ. ભીમભાઈ એન. દેસાઈએ આ વિષય સંબંધી સંશોધન ચલાવી પોતાનો અભિપ્રાય પ્રગટ કર્યો છે. ગુજરાતમાં આવેલાં બધાં વેધશાળાના છેલ્લાં ૬૦ વર્ષના અહેવાલો તપાસી તેઓ જણાવે છે કે છેલ્લા એક સૈકાથી ગુજરાતનાં હવાપાણી કે વરસાદના પ્રમાણમાં કોઈ પણ પ્રકારનું ખાસ પરિવર્તન થએલું જણાતું નથી. વરસાદની છત કે અછતને લઈ આપણે ત્યાં પડતા સૂકા અને લીલા દુકાળોની પરંપરા તો ચાલી જૂની છે.

ગુજરાતના વરસાદ બે વર્ષાવાયુઓના પ્રવાહોને આભારી છે. પહેલો, હિંદી મહાસાગર તરફથી આવતો નૈઋત્ય ખૂણાનો વર્ષાવાયુ અને બીજો, બંગાળના ઉપસાગર તરફથી વાતો વર્ષાપ્રવાહ. પહેલા વર્ષાવાયુ ઉપર ગુજરાતના ચોમાસાનો મુખ્ય આધાર છે અને છેલ્લો વર્ષાવાયુ તેને મદદ કરે છે તથા તેની જ અસરથી ગુજરાતમાં અલ્પવૃષ્ટિ કે અતિવૃષ્ટિ થાય છે.

સામાન્યરીતે ગુજરાતમાં નૈઋત્યના વર્ષાવાયુ આવવાથી વરસ-

માસની અધવચ્ચે (મુંબઈમાં વરસાદ પડવા માંડે તેની એક અઠવાડિયા પછી) વરસાદ શરૂ થઈ સપ્ટેમ્બરની આખરે તે બંધ પડે છે. શરૂઆતના વરસાદ સામાન્ય હોય છે અને એક માસ પછી જુલાઈમાં બંગાળાના ઉપસાગરનો વાયુપ્રવાહ જ્યારે ગુજરાત ઉપરથી પસાર થાય છે ત્યારે જ ખરેખરૂં ચોમાસું બેસે છે. આ વાયુપ્રવાહ હંમેશા એક જ રીતે ગુજરાતમાંથી પસાર થતો નથી. કોઈક વાર તે આ પ્રદેશની નજીકમાંથી પસાર થાય છે, તો કોઇક વર્ષે તેની ઉપર થઈને વાય છે. જે વર્ષે આ વાયુપ્રવાહની સાથે ઓછો ભેજ આવે છે તે વર્ષે આપણે ત્યાં વરસાદની અછત અનુભવાય છે, અને વધુ ભેજ આવે છે તે વર્ષે અતિવૃષ્ટિ થાય છે. ગયે વર્ષે ગુજરાતમાં થએલી અતિવૃષ્ટિ આ વાયુપ્રવાહને જ આભારી હતી. ગુજરાતનું ચોમાસું જેના પર નિર્ભર છે એવા આ બે વર્ષાવાયુઓ હજારો વર્ષથી હાલની રીતે જ ગુજરાત ઉપરથી પસાર થતા આવ્યા છે, એટલે વરસાદ અને હવા-પાણીનાં સર્જક તત્ત્વોમાં કાંઇ પરિવર્તન થયું નથી.

વરસાદનું પડવું કે હવાપાણીની વધઘટ એ માત્ર તેનાં સર્જક કુદરતી તત્ત્વોને જ આભારી હોતાં નથી. જે પ્રદેશ ઉપરથી વર્ષાવાયુ પ્રવાહિત થાય તેના ભૂપૃષ્ઠ ઉપર તેના ભેજને આકર્ષનારાં તત્ત્વો પણ મોજૂદ હોવાં જોઇએ. આ તત્ત્વો મુખ્યત્વે પર્વતો અને વનસ્પતિ હોય છે. વર્ષાવાયુના માર્ગ આડા જ્યાંજ્યાં પર્વતો આવે છે તે તે વિસ્તારમાં પુષ્કળ વરસાદ પડે છે. ધરમપુર વાંસદા, છોટાઉદેપુર, દેવગઢબારિયા, ઇડર, આબુ, ગીર, ગિરનાર આદિ ગુજરાતના પાર્વત્ય વિસ્તારોમાં સૌથી વધુ વરસાદ પડે છે તેનું કારણ એ જ છે. વડોદરા પ્રાંત, ખેડા અને અમદાવાદ જિલ્લાઓ તથા ઉત્તર ગુજરાત જેવો તળ ગુજરાતનો પ્રદેશ તેની ઉપરથી વર્ષાવાયુ સીધો પસાર થઈ જતો હોવાથી ત્યાં વરસાદ ઓછો પડે છે. સપાટ પ્રદેશમાં જો જંગલો ઊભેલા હોય તો તેમનો ભેજ વરસાદને આકર્ષતો હોઇને એવા પ્રદેશમાં વરસાદ સારો પડે છે. જંગલો ન હોય અને ખેતીવાડીની લીલોતરીથી પ્રદેશ ખૂબ સમૃદ્ધ હોય તોપણ ત્યાં વરસાદ સંતોષકારક પડે છે; પણ જો એ પ્રદેશમાં લીલોતરી બહુ જૂજ કે તેનો અભાવ હોય તો વરસાદ નજીવો પડે છે. છેલ્લાં સો વર્ષના ગાળામાં તો ગુજરાતનાં હવાપાણી કે વરસાદના પ્રમાણમાં કાંઇ ફેરફાર થયો નથી, પરંતુ થોડાક સૈકા ઉપર ગુજરાતના સપાટ તળપ્રદેશમાં કેટલાયે વિસ્તારોમાં જંગલો ઊભેલાં હતાં, એટલે ત્યાં હાલ કરતાં વિશેષ વરસાદ પડતો. વળી પ્રાચીન કાળમાં ગામેગામ તળાવો હતાં અને રાજ્ય તરફથી તેમની પૂરતી સંભાળ લેવાતી, કેટલી યે નદીઓ બાંધવામાં આવી હતી એટલે પાણીના પૂરતા સંગ્રહને કારણે જંગલ વિહોણા સપાટ પ્રદેશો પણ વાડીઓ અને લીલાં ખેતરોથી ભરચક હતા. એ સમૃદ્ધ વનસ્પતિને લીધે હાલ કરતાં એ પ્રદેશો વરસાદને વિશેષ પ્રમાણમાં આકર્ષતા. આ પ્રમાણે પ્રાચીન તથા મધ્યકાળમાં ભૂપૃષ્ઠ પરના વરસાદને આકર્ષનારાં તત્ત્વો ખૂબ સમૃદ્ધ હોવાથી તળ ગુજરાતના સપાટ પ્રદેશમાં હાલ કરતાં વિશેષ વરસાદ પડતો.

આમ, ગુજરાત કે જે હિંદની લીલી વાડી કહેવાય છે તેની ઘટી ગએલી ફળદ્રુપતા માટે માનવી જ જવાબદાર છે, કુદરત નહિ. નદીઓને કોઇ બાંધતું નથી, પ્રાચીન કાળમાં ગામેગામ જે તળાવો હતાં તે આજે પુરાઇ ગયાં છે, રજવાડાઓને પ્રજાની પાણીની જરૂરિયાતની કાંઈ પડી નથી, વીઘોટી વસુલ કરવી એ જ તેમની એકમાત્ર ફરજ અને ગરજ લાગે છે; અને જ્યાં પાણી કે જળસંચયની થોડીઘણી મદદ અપાય છે ત્યાં તેના બદલે એટલો બધો કર લેવાય છે કે પ્રજાને તે પરવડતો નથી.

—મ. વ. પં.

કેરી

લગભગ બધા જ ઉષ્ણકટિબંધના દેશોમાં કેરીનો પાક થાય છે. હિંદ ઉપરાંત મલાયા, જાવા, દક્ષિણ આફ્રિકા, ઇજિપ્ત, ફ્લૉરિડા, ફિલિપ્પાઇન અને સીલોનમાં પણ તે થાય છે, છતાં હિંદુસ્તાનનો પાક સૌથી વધી જાય છે. પંજાબથી મદ્રાસ અને બંગાળથી મુંબાઈ સુધી કોઈ પ્રદેશ એવો નથી કે જ્યાં કેરી ન જ મળી શકે. એકલા મુંબાઈ અને મદ્રાસ ઇલાકામાં જ ત્રણ લાખ એકર જેટલી જમીન આંબા માટે રોકાએલી છે.

આંબ નો ઉછેર કદાચ અતિ પ્રાચીન સમયથી થતો આવ્યો છે. દરેક ધર્મકાર્યોમાં તેનાં ફળ અને પાનનું માહાત્મ્ય ગણાયું છે. શોભા અને શણગારમાં તેનો કળામય પ્રયોગ થતો આવ્યો છે. ખોરાકતત્ત્વ અને ઔષધ તરીકે વૈદ્યકગ્રંથોએ તેને પ્રમાણ્યો છે. કવિ કાલિદાસથી માંડી સાહિત્યમાં અનેક પ્રસંગે આમ્રવૃક્ષરાજિ અને તેની મંજરીઓ સાથે કોયલના ટહુકાર અને પ્રેમીઓનાં મિલનો સંકળાએલાં છે.

શહેનશાહ અકબરે દરભંગા પાસે દસહજાર આંબાનું વાવેતર કરાવ્યું હતું. એનાં સો વરસનાં વૃક્ષો તો કઈક ઠેકાણે છે. પૂર્વ ખાનદેશમાં ૩૦૦ વર્ષનાં થડ પણ છે.

ભાવપ્રકાશમાં કેરીના રસના ગુણ બહુ વર્ણવ્યા છે. પાકી કેરીનો રસ સુગંધી, મિષ્ટ, ઘન, બહુ સત્ત્વવાળો, રૂચિકર, હૃદયને બળ દેનારો, ઘન, નિદ્રા લાવનાર વર્ણને તેજ આપનાર, લોહી સુધારનાર વગેરે છે. તપસ્વીઓને પણ તે આનંદ આપનાર છે. હમણાંની વૈજ્ઞાનિક શોધોએ જાહેર કર્યું છે કે એમ્બ્લી ઍપલ કરતાં છ ગણા વીટામિન 'સી' તત્ત્વો હાફૂસ (આલ્ફૉન્ઝો) કેરીમાં છે. ઉપરાંત કેરીમાં વીટામિન 'એ' વીટામિન 'બી' અને વીટામીન બી (B2) પણ છે. વીટામીન 'એ'નું કેરીના રસમાં માખણના જેટલું જ પ્રમાણ છે તેમાં સાકરનું પ્રમાણ વધારે છે, પણ કૅલ્શ્યમ ને ફૉસ્ફેરિક ઍસિડ ઓછાં છે.

કેરી ખાવાના અનેક પ્રકારો છે. તેમાંથી બનતાં, અથાણાં ચટણી અને મુરબ્બાનો પાર નથી. હિંદમાં કેરીની લગભગ ૫૦૦ જાતો થાય છે, પણ તેમાં હાફૂસ શિરોમણિ છે. તે ઘણેભાગે સુરતથી ગોવા સુધીના ઘાટ પ્રદેશમાં જ થાય છે. વેપારની દૃષ્ટિએ હાફૂસ કેરીનો જથ્થો ૧૯૩૨માં પહેલવહેલો યુરોપ મોકલવામાં આવ્યો હતો. તેને વધુ ટકાવી રાખવાના પ્રયોગો પૂનામાં નિષ્ણાતો અજમાવી રહ્યા છે.

યુદ્ધ અને કાગળ—૨

ગઈ નાતાલ વખતે ઇંગ્લંડના સરંજામ ખાતાના પ્રધાને યુદ્ધને કારણે ક્રિસ્ટમસ કાર્ડ લખવા સામે પ્રતિબંધ ફરમાવ્યો હતો, કે જેથી એમાં વેડફાતો કાગળ દારૂગોળા અને બીજી અગત્યની બનાવટો માટે ઉપયોગમાં લઈ શકાય.

અમેરિકામાં કાગળની બનાવટમાં લેવાતા ક્લોરીનના ગંજાવર વપરાશ પર ત્યાંના યુદ્ધસરંજામ ખાતાએ વાર્ષિક ૬૫૦૦૦ ટન ક્લોરીનનો કાપ મૂક્યો છે. કેમકે કાગળને બ્લીચ કરવામાં વપરાતા એ રસાયનની જરૂર યુદ્ધસરંજામ માટે નીચેના વિવિધ ઉપયોગમાં પડે છે: ચુંબક સુરંગો સામે વહાણોનું રક્ષણ કરનારાં 'ડિગૉસિંગ કેબલ' બનાવવામાં, હવાઈ વિમાનોમાં ઠંડક લાવનારા સાધન તરીકે, લશ્કર અને નૌકાસૈન્યના ઉપયોગના પાણીને શુદ્ધ કરવામાં, ગનકૉટન બનાવવામાં, વૉટરપ્રુફ પૅરૅફિનના તંબૂઓ બનાવવામાં અને એવા જ બીજા ઉપયોગોમાં.

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં લશ્કરને યુદ્ધવ્યૂહની સૂચના આપતા બેરંગી નકશાઓ બે કલાકમાં તૈયાર કરી આપી શકે તેવાં મુદ્રણયંત્રો લશ્કરી સરંજામ માટે તૈયાર કરવામાં આવ્યાં છે. યુદ્ધભૂમિથી ૨૫ માઈલ

પાછળ હમેશાં ગોઠવાઇ રહેતા ૧૦૦ માણસો અને પાંચ અમલદારોના એ કાફલાની સાથે મોટો કૉપીઇંગ કૅમેરા પણ હોય છે, જે વડે કોઇપણ ચિત્રનું રજમાત્ર એન્લાર્જમેન્ટ બનાવી શકાય છે. નકશાઓ એટલી ઝીણામાં ઝીણી વિગતોથી ભરેલા હોય છે કે કોઈ વેરાન જંગલમાં આવેલું ખંડિયેર દેવળ સુદ્ધાં તેમાં દર્શાવેલું હોય છે. યુદ્ધસેનાપતિઓ આ નકશાઓ પર નિશાનીઓ આલેખીને લશ્કરની ગોઠવણી, સરંજામ પૂરી પાડનારી છાવણીઓ અને હુમલો કરવાના વ્યૂહ વગેરે ક્યાં અને કેમ રાખવાં તે આલેખી આપે છે, અને પછી કાળી શાહીએ છાપેલા એ સ્થાનના ઝીણવટભર્યા નકશા ઉપર લાલ શાહીથી સેનાપતિની ઉપર્યુક્ત સૂચનાઓ છપાઇને એ બધી નકશાઓ બે કલાકમાં તો બધા રેજિમેન્ટોને પહોંચતા કરી દઇ શકાય એવી વ્યવસ્થા કરેલી છે. આ રીતે સેંકડો શબ્દોનું કામ માત્ર થોડી રેખાઓમાં કરી બતાવતા આ બોલતા નકશાઓ એકેએક લાઇન ઑફિસરના હાથમાં આવી પડે છે.

જેને આપણે પ્રાફ્ટપેપર કહીએ છીએ તે ક્રાફ્ટ પેપરમાંથી અમેરિકાએ સૈનિકોને સૂવા માટે કાગળના કોથળા બનાવ્યા છે. પાંચ પડના ક્રાફ્ટપેપરના પાતળા પણ અત્યંત ચિકટ અને મજબૂત એ કોથળા પર તેને વૉટરપ્રુફ બનાવવા માટે આસ્ફાલ્ટનો પટ દીધેલો હોય છે અને બહારની બાજુએ ચીઝક્લૉથનું પડ ચડાવી કિનારો ઓટી લીધેલી હોય છે. ૬ ફૂટ લાંબા અને ૩ા ફૂટ પહોળા આ કોથળાઓ માત્ર ત્રણ રતલ વજનના હોવાથી સાથે હેરવીફેરવી શકવા સહેલા પડે છે. તેની ખુલ્લી બાજુએ એક છેડો ત્રણ ફૂટ વધારે લાંબો રાખેલો હોય છે, જે સૂનાર ધારે તો ઓશીકા તરીકે ઉપયોગમાં લઈ શકે અગર ચાહે તો હવા કે વરસાદથી બચવા મોં પર ઢાંકી લઇ શકે.

બ્રિટનમાં હલકી કિંમતની ટપાલની ટિકિટો હવેથી અત્યંત ફિક્કા રંગોમાં છાપવામાં આવશે, જેથી શાહીમાં વપરાતા એટલા રંગ-રસાયણનો બચાવ થાય.

યુદ્ધ સમયે લેવાતાં રક્ષણાત્મક પગલાંઓની સૂચના આપતી જે પુસ્તિકાઓ અમેરિકામાં કરોડોની સંખ્યામાં છાપવામાં આવનાર છે તેમાં કેવાં બીબાં (ટાઇપ) વાપરવાં તથા તેની રચના કેવા પ્રકારની કરવી તેની સલાહ માટે અમેરિકાની રાજધાની વૉશિંગ્ટન અને ન્યૂયૉર્કમાં દેશના મુદ્રણકલાનિષ્ણાતોને બોલાવવામાં આવ્યા છે.

ચીને લડાઈના ઉપયોગ માટે પોતાના ધાતુના બધા જ સિક્કા વ્યવહારમાંથી ખેંચી લીધા છે. તેને બદલે બધા પ્રકારની ચલણી નોટો છાપવા સારૂ, અમેરિકા લડાઈમાં ઊતર્યું ત્યાં સુધી એ દેશ પાસેથી દર મહિને વીસ ટન નોટનો કાગળ તે ખરીદતું હતું. આજે હવે અમેરિકામાં નિકલ અને પેનીના નાના સિક્કાઓ યુદ્ધસરંજામ માટે ખેંચી લેવાની વિચારણા વૉશિંગ્ટનમાં થઈ રહી છે.

મિત્ર રાજ્યોએ હવે દારૂગોળાની બનાવટ માટે સુતરાઉ ચીંથરાંને બદલે કાગળ ને લાકડાનો માવો સંપૂર્ણપણે વાપરવા માંડ્યાં છે. ૧૯૪૨માં યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ધીરાણ-પટ્ટા સહાય તરીકે ૨૦૫,૦૦૦ ટનનો વધારાનો માવો મિત્રરાજ્યોને પૂરો પાડશે.

૧૯૪૨ દરમ્યાન અમેરિકામાં પ્રજાકીય રક્ષણના યુદ્ધપ્રયત્ન માટે ચાળીસ લાખ ટન કાગળનાં પૂઠાં (આ દેશની કુલ ઉપજનો ૬૦ ટકા ભાગ) વપરાશે. પૅકિંગના કામ ઉપરાંત તેનો ઉપયોગ ઝૂંપડીઓ, વિમાનો અને કૅન્ટોન્મેન્ટ બિલ્ડિંગોમાં ઈન્સ્યુલેશન કરવામાં થવાનો છે.

પ્રજ્વલક બૉમ્બ અને તેના આગિયા ગોળા

જર્મની અને સિંગાપોર પરના આક્રમણ દરમ્યાન જાપાનીઝ વિમાનીઓએ દોઢ દોઢ મણ વજનના પ્રજ્વલક બૉમ્બ વાપર્યા હતા. આ બૉમ્બ કોઈ પણ વસ્તુ સાથે અથડાય કે તરત જ ફાટે છે અને તેમાંથી આગિયા ગોળા વધુમાં વધુ ૫૦ વાર સુધીના વિસ્તારમાં ઊડે છે. આ ગોળા ફૉસ્ફરસ મિશ્રિત રબ્બરના બનાવવામાં આવે છે. તેનો વ્યાસ એક ઇંચ હોય છે, અને તે તરત જ અથવા તો એકાદ બે મિનિટ પછી સળગી ઊઠે છે. દરેક ગોળામાંથી ચારથી છ ઇંચ ઊંચી જ્વાલા પ્રગટે છે.

આ ગોળા પર પાણી રેડીને અથવા તો ભીની રેતી પાથરીને તેને બોલવી શકાય છે. પણ ફૉસ્ફરસમાં હવાના સ્પર્શમાત્રથી બળવા માંડવાનો ગુણ છે. એટલે પાણી સુકાઇ જાય અથવા રેતી ખસી જાય કે તરત જ તે ગોળા પાછા સળગી ઊઠે છે.

આગિયા ગોળાથી બચવાનો સારામાં સારો ઉપાય એ છે કે તેમને પાણીથી અગર ભીની રેતીથી પ્રથમ ઓલવી નાખીને, પછી તેને પાણીથી ભરેલી બાલદીમાં નાખી, વસ્તીવાળા ભાગથી દૂર લઈ જઈ નાખી દેવા, એટલે તે બળીને રાખ થઈ જાય. બૉમ્બના બધા ગોળા આવી રીતે લઇ લેવાય તેની ખાસ કાળજી રાખવી જોઇએ.

સ્ટિરપ પમ્પનો ઉપયોગ

આગિયા ગોળાથી લાગેલી આગ સ્ટિરપ પમ્પથી ઓલવી શકાય છે. સ્ટિરપ પમ્પથી કામ લેવા માટે ત્રણ માણસોની જરૂર પડે છે. પહેલો માણસ (જે એ ટુકડીનો નેતા ગણી શકાય) આગ બુઝાવવાનું કામ કરે છે, તેથી તેની જવાબદારી વધુમાં વધુ ગણાય છે. બીજો અને ત્રીજો માણસ તેને પાણી પૂરૂં પાડવાનું કામ કરે છે.

૨૫ ફૂટ લાંબી સૂંઢવાળો સ્ટિરપ પમ્પ ૩૦ ફૂટ સુધી પાણીની ધારોડી ફેંકી શકે છે અને ૧૫ ફૂટ સુધી સ્પ્રે (પાણીનાં ફોરાં) ફેંકી શકે છે. પહેલા માણસના હાથમાં પમ્પનું નાળચું (nozzle) હોય છે અને બીજો તથા ત્રીજો માણસ પમ્પ, સૂંઢ અને પાણી ભરેલી બે બાલદીઓ અથવા પાણી ભરેલા, હાથાવાળા કેરોસીનના ડબ્બા એટલું રાખે છે. દરેક બાલદીમાં ત્રણ ગૅલન પાણી સમાય છે. આ સિવાય બીજાં સાધનોમાં બંબાવાળા માણસ પાસે હોય છે તેવી કુહાડી, (fireman's axe), એક વીજળીની ટૉર્ચ અને ૬૦થી ૧૦૦ ફૂટ લાંબું દોરડું, એટલું જોઇએ. પણ આ ત્રણ સાધનોની અગત્ય અનિવાર્ય નથી.

ટુકડીનો નેતા, 'શરૂ' કહેતાક ને જેવો પમ્પનું નાળચું હાથમાં રાખીને આગળ ધપે છે તેવો જ બીજો માણસ ડોલમાં પમ્પની કોઠી (barrel) રાખીને સૂંઢમાં પાણી ભરવા માટે ચાર પાંચ ઝપાટા (strokes) મારે છે. પછી તે સામો 'શરૂ' કહે એટલે પહેલો માણસ આગ બુઝાવવાનું કામ શરૂ કરે છે, અને બીજો માણસ પાણીની ધાર પૂરી પાડે છે. સતત પ્રવાહ માટે તેને મિનિટના ૬૦ ઝપાટા ને સ્પ્રે માટે મિનિટે ૩૫ ઝપાટા મારવા પડે છે. ત્રીજો માણસ ડોલને પાણીથી ભરેલી રાખ્યા કરે છે અને જરૂર પડ્યે બીજા માણસને મદદ કરે છે.

પહેલો માણસ 'મોકૂફ' કહે ત્યારે બીજો માણસ પમ્પ ચલાવવાનું મોકૂફ રાખે છે, પણ પમ્પની કોઠી (barrel) તો બાલદીમાં જ રાખી મૂકે છે; અને પહેલો માણસ ફરી 'શરૂ' કહે તો ફરીથી પમ્પ શરૂ કરવા માટે તૈયાર રહે છે.

જ્યારે પહેલો માણસ 'વિરામ' કહે છે ત્યારે બીજો માણસ બાલદીમાંથી કોઠી (barrel) કાઢી લે છે, અને સૂંઢમાંથી પાણી કાઢી નાખી તેને લપેટી લે છે. દરેક માણસ પોતપોતાની વસ્તુ સંભાળી લે છે અને સ્થને પડે છે.

—કે. કા. જાની

આ મહિનો (જૂન) ઇતિહાસમાં

ઉપર : હર્ષના હસ્તાક્ષર-જેમાં લખ્યું છે : स्वहस्तो मम महाराजाधिराज श्री हर्षस्य

તા. ૬ ચંપારણ્યની લડતનો અંત. ગાંધીજી તેના કમિશન(પંચ)માં નીમાયા, ઇ.૧૯૧૭.

તા. ૮ 'ક્લૉઇસ્ટર ઍન્ડ ધ હાર્થ'ની લોકપ્રિય પ્રેરકકથાના આલેખક, અંગ્રેજ નવલનવેશ ચાર્લ્સ રીડનો જન્મ, ઈ. ૧૮૧૪.

તા. ૧૦ મિત્રરાજ્યો સામે ઈટલીએ યુદ્ધ જાહેર કર્યું. ઇ. ૧૯૪૦.

તા. ૧૨ સર્વન્ટ્સ ઑફ ઇન્ડિયા સોસાયટીની પૂનામાં સ્થાપના, ઈ ૧૯૦૫.

તા.૧૪ અંગ્રેજી જીવન ને સાહિત્યના જાણીતા સમીક્ષક, નવલલેખક, કવિ ને નિબંધકાર જી. કે. ચેસ્ટરટનનું અવસાન, ૧૯૩૬.

તા.૧૬ કચ્છમાં ભયંકર ધરતીકંપ,ઈ ૧૮૧૯ (આ ધરતીકંપ સાંજના પોણા સાત વાગ્યે કચ્છ ઉપરાંત કલકત્તા. ચુનાર, પૉંડીચેરી, અમદાવાદ, ભરૂચ વગેરે ઘણે સ્થળે જણાયો હતો; પણ તેની વધારે માઠી અસર કચ્છમાં જ થઈ. અનેક મકાનો તૂટી પડ્યાં, કૂઓનાં કૂઓ ગરક થઇ ગયાં અને લખપત શહેરની આજુબાજુના પ્રદેશપર દરિયો ધસી આવ્યો.

તા. ૧૭ ફ્રાન્સના માર્શલ પેતાંએ જર્મની પાસે યુદ્ધ તહકૂબીની યાચના કરી.ઈ.૧૯૪૦.

તા. ૨૩ હિંદમાં અંગ્રેજોના અમલની ખીલી ખોડનાર પ્લાસીનું યુદ્ધ, ઈ. ૧૭૫૮.

તા. ૩૦ પોતાની સાથે મતભેદ ધરાવનારા બંડખોર અધિકારીઓને હિટલરે ઠાર કરાવી જર્મનીમાં 'સાફસૂફ' કરી, ઈ. ૧૯૩૪.

આ માસની વ્યક્તિવિશેષ

ચક્રવર્તી સમ્રાટ હર્ષવર્ધન

હિંદના આખા ઇતિહાસકાળમાં થઇ ગયેલા ત્રણ ચક્રવર્તી સમ્રાટો (ચન્દ્રગુપ્ત મૌર્ય, સમુદ્રગુપ્ત અને હર્ષવર્ધન)માંના આ છેલ્લાનો પ્રતાપ તો છેક ચીન અને ઇરાન સુધી પ્રસર્યો હતો. પણ એ વિશેષ ખ્યાત તો એના કવિત્વથી છે. દિલ્હીની ઉત્તરે શ્રીકંઠ દેશની પાટનગરી સ્થાણ્વીશ્વર (કુરુક્ષેત્ર પાસેનું આજનું થાણેશ્વર)ના પ્રતાપી સૂર્યપૂજક રાજા પ્રભાકરવર્ધનના બીજા પુત્ર તરીકે ઇ.૫૮૯ના જૂનની ૪થી તારીખે એનો જન્મ થયો. ઇ.૬૦૩માં તેના મોટા ભાઈ રાજ્યવર્ધનને યુવરાજપદ મળ્યા બાદ ઈ. ૬૦૬માં હિંદના વાયવ્ય સરહદના પ્રાંતો પર હૂણ લોકોનું આક્રમણ થતાં બંને ભાઇઓ તેની સામે ચડ્યા. દરમ્યાન અકસ્માત પિતાનું મૃત્યુ થતાં રાજ્યવર્ધન હૂણોને હરાવીઆવી ગાદીએ બેઠા. એવામાં પાંચાલના રાજા ગ્રહવર્મા, જેની સાથે એમની બહેન રાજ્યશ્રીને પરણાવી હતી, તેનો માલવરાજે વધ કરી રાજ્યશ્રીને કેદ કરી, ને લાટદેશ (દક્ષિણ ગુજરાત તથા ગુર્જરદેશ(ઉત્તરગુજરાત)ના રાજાઓની મદદ લઈ કનોજને આંગણે આવી મોરચો રચ્યો. તેમાં કર્ણસુવર્ણ(બંગાળ)નો રાજા શશાંક પણ ભળ્યો. રાજ્યવર્ધન મોટું સૈન્ય લઇ કનોજ ગયા ને એ બધા શત્રુઓને હરાવી કેદ કર્યા. પણ શશાંકે પોતાની પુત્રી પરણાવવાના નિમિત્તે રાજ્યવર્ધનને નિમંત્રી દગાથી તેનું ખૂન કર્યું.

એ જાણી ક્રોધાવિષ્ટ હર્ષ જબ્બર સૈન્ય લઈ ચડ્યો. તેણે શશાંકને દંડ્યો; સમતત, ઉત્કલ (ઓરીસા) વગેરે શશાંકના ખંડિયા રાજાઓ તેને તાબે થયા; અંગદેશ (પશ્ચિમ બંગાળ)ના રાજાને મારી તે જીત્યો;ને પાટલીપુત્ર આવતાં સમાચાર મળ્યા કે પોતાના મિત્ર મહાનાગ પર ગુજરાત ને સિંધુદેશના રાજાઓએ હુમલો કર્યો છે, તેથી તેની વહારે ધાયો. તેને મુક્ત કરી, સિંધુરાજને મારી, ગુજરાત તાબે કરી. વલ્લભી પર હુમલો કર્યો અને ત્યાંના રાજા ખરગ્રહને ખંડિયો બનાવી, લાટપતિને નમાવી વિંધ્યાચલની ઉત્તરના સમસ્ત દેશ પર દિગ્વિજય કરીને ઈ. ૬૧૨માં તે સ્વદેશ પાછો ગયો ને ગાદીએ બેઠો. આ દિગ્વિજયના સ્મરણમાં(૬૧૨ના ઑક્ટોબરથી) તેણે હર્ષસંવતનો આરંભ કર્યો.

આ સમયે દક્ષિણમાં વાતાપીનો ચાલુક્ય રાજા પુલકેશી સર્વોપરિ થવા મથી રહ્યો હતો. તેણે વનવાસીના કદંબો, મૈસુરના ગંગ તથા બાજુના આલુપોને જીતી, ઉત્તર કોંકણ સર કરી. મોટુ નૌકાસૈન્ય જમાવી અરબી સમુદ્ર પર આણ વર્તાવી હતી. ને ઈરાનના દરબાર સુધી એલચી મોકલ્યા હતા. તેના આ પ્રતાપથી અંજાઈ, હર્ષથી સ્વતંત્ર થવાની ઇચ્છાએ લાટ, ગુર્જર અને માળવાના રાજાઓ તેના પક્ષે ભળી ગયા. એ સમાચાર મળતાં જ હર્ષે તેમના પર ચડાઈ કરી, સારી પેઠે હરાવી કાયમ માટે ખંડિયા બનાવ્યા. આ પછી નેપાલમાં તેના લિચ્છવી રાજા શિવદેવની વિરુદ્ધ તેના અધિકારીઓ ઊભા થયા. હર્ષ તેની વહારે પહોંચ્યો. ત્યાં શાંતિ સ્થાપી પોતાના પટાવત અંશુવર્માને ત્યાં મૂક્યો, જે પાછળથી નેપાલનો રાજા થઇ ગયો. હર્ષે તેને ઉત્તરનો લોકપાલ નીમ્યો. આ અંશુવર્માએ પોતાની પુત્રી તીબેટના રાજા સુંગત્સનગંપોને આપી તેની સાથે રાજકીય સંબંધ સ્થાપ્યો.

આ અરસામાં ઈ.૬૩૩માં મણિપુર આગળ તેને કવિ બાણનો મેળાપ થયો. નેપાળમાંની હર્ષની પ્રવૃત્તિનો લાભ લઇ આ તરફ વલભીપુરના રાજા ખરગ્રહના પુત્ર ધ્રુવભટ્ટે લડાઈ જગાવી. હર્ષે તુરત આવી તેને નમાવ્યો, પણ વલભીપતિનું બળ આ સમયે ખૂબ વધેલું હોઈ, ભવિષ્યમાં તે યુદ્ધ ન આદરે તેટલા માટે હર્ષે પોતાની કન્યા આપી વલભીપતિ સાથે સંબંધ બાંધી લીધો. વળી તેને પોતાના દક્ષિણ અને પશ્ચિમનો લોકપાલ પણ નીમ્યો.

હવે હર્ષને દક્ષિણ જીતવું બાકી હતું. તેના થાણા તરીકે પ્રથમ તેણે કોંગોદ-મંડલ(ગંજામ) જીતી લીધું અને પછી ૬૪૨માં કુંતલ પર ચડી, પુલકેશીને મારી ચોલમંડલ જીત્યું. આથી મહામલ્લનો રાજા શરણે આવ્યો, તેને મિત્ર કર્યો. આમ, સમસ્ત દક્ષિણ પણ સર કરીને ૬૪૩માં તે ભરતખંડનો ચક્રવર્તી બન્યો.

હર્ષના પૂર્વજો સૂર્યોપાસક હતા. તેનો મોટો ભાઈ રાજ્યવર્ધન બૌદ્ધ થયો હતો. તેની બેન રાજ્યશ્રી પણ બૌદ્ધ ભિક્ષુણી થઈ હતી. પણ એ પોતે શૈવ ધર્મ પાળતો હતો. જોકે બૌદ્ધ ધર્મપ્રત્યે તેને પક્ષપાત હતો. હૂણો ને શશાંકના આક્રમણથી નષ્ટભ્રષ્ટ થએલા નાલંદા વિહારને તેણે પુનર્જીવન આપ્યું હતું ને તેની મદદને લીધે જ નાલંદા પ્રગતિની ટોચે પહોંચ્યું હતું. સુપ્રસિદ્ધ ચીનો બૌદ્ધ વિદ્વાન યુવાન ચ્વાંગ તેના આમંત્રણથી જ હિંદ આવ્યો હતો ને તેને હર્ષે બહુમાન આપ્યું હતું.

હર્ષવર્ધન મહાન સંસ્કૃત કવિ હતો. તેણે પ્રિયદર્શના (ઈ. ૬૧૮), નાગાનન્દ (ઈ. ૬૨૩) અને રત્નાવલી (ઇ. ૬૪૨) એ ત્રણ નાટકો રચેલાં છે. રાજસભામાં દિવાકર, મયૂર(સૂર્યશતકનો કર્તા)અને બાણભટ્ટ (કાદંબરી ને હર્ષચરિત્રના રચયિતા) આ મુખ્ય કવિઓ હતા.

હર્ષનું ચારિત્ર્ય ઘણુંજ ઉજ્જવળ હતું. તે આપબળે આખા ભરતખંડનો ચક્રવર્તી થયો હતો. પણ તેણે જેવો દેશ જીતી જાણ્યો તેવો સંગ્રહી પણ જાણ્યો હતો. તેના ખંડિયા પ્રત્યે તે મમતા અને આદરભાવ રાખતો. રૈયત તો તેની અત્યંત સુખી હતી. તેના અમલનો સમય હિંદનો સુવર્ણકાળ હતો. ચીનના સમ્રાટ તયાઈત્સુન અને ઈરાનના શહેનશાહ યઝ્દેજર્દ ત્રીજા સાથે તેણે મૈત્રી ને રાજકીય સંબંધો બાંધી પરસ્પર એલચીઓ મોકલ્યા હતા. ઈ. ૬૪૮માં હર્ષનું મૃત્યુ થયું. તેને કાંઇ સંતાન નહોતું તેથી તેના પછી તરત જ તેનાં ખંડિયાં રાજ્યો સ્વતંત્ર થઈ બેઠાં ને જોતજોતાંમાં તેનું ચક્રવર્તિત્વ એક ભૂતકાળની બીના બની ગયું.

લાહોરના રાજા રણજીતસિંહે પોતાના પરદેશમંત્રી અઝીઝુદ્દીનને એક વખત પૂછ્યું કે તમને કયો ધર્મ ગમે? હિંદુ કે મુસ્લિમ?

જવાબ મળ્યો કે 'હું તો એક મોટી નદીના પ્રવાહ વચ્ચે તરતો હોઉં એમ મને લાગે છે. ત્યાં રહ્યે રહ્યે હું જમીન પર નજર નાખું છું, પણ બંને કિનારામાં કાંઈ તફાવત પરખી શકતો નથી.'

અનેકાર્થી શબ્દો: **સામ**=ચોથો વેદ સામવેદ; રાજનીતિના ચાર ઉપાયો (સામ, દામ, ભેદ, દંડ)માંનો એક ઉપાય–મીઠી વાતોથી સમજાવીને સામાને મેળવી લેવો તે; સ્વામી; સાંબેલાની નીચેનો લોખંડનો ગોળ ભાગ.

કહેવતોના મર્મ: 'દૂધના દૂધમાં, પાણીના પાણીમાં'–અનીતિથી મેળવેલું ધન કદિ ટકી રહેતું જ નથી એ બોધની આ કહેવત માટેની વાત તો જાણીતી છે કે: ચોખ્ખું દૂધ આપવાથી જામી ગએલી ઘરાકીનો વધારે લાભ મેળવવા એક ભરવાડણે એકવાર લાલચથી, રસ્તામાં આવતી નદીમાંથી પાણી ભેળવી શહેરમાં જઈને દૂધ વેચ્યું. પાછી વળતાં, એ જ નદી આગળ દૂધના પૈસા બહાર કાઢી તે નદી કાંઠે મૂકી તાંબડી ધોવા નદીમાં ઊતરી, ત્યાં પાછળથી એક સમડીએ ભક્ષ્ય ધારીને ઝડપ મારી થોડા પૈસા નદીમાં નાખી દીધા. આથી કલ્પાંત કરતી ભરવાડણને તેની સહીઅરે મર્મમાં કહ્યું કે એ તો દૂધના દૂધમાં ને પાણીના પાણીમાં ગયા! અને ભરવાડણે પૈસા ગણી જોયા તો પાણીના બદલાના વધારાના આવેલા પૈસા જ પાણીમાં ગએલા જણાયા! એને મળતી તો બીજી ઘણી કહેવતો છે: 'કૂડને સદા ધૂડ', 'દગા કિસીકા સગા નહિ', 'ચોરને પોટલે ધૂળની ધૂળ', 'જ્યૂં લિયા ય્યૂં દિયા, નફેમે જૂતિયાં', 'ચોરીનો માલ ચંડાળે જાય, પાપી હાથ ઘસતો થાય', વગેરે.

ગણિતગમ્મત: એકથી દસ સુધી, એકથી પંદર સુધી, કે પચાસ કે સો કે ગમે તે અંક સુધીના સળંગ અંકોનો સરવાળો કેટલો આવે તે જાણવાની એક સહેલી રીત છે. જે અંક સુધીનો સરવાળો કરવો હોય તેમાં ૧ ઉમેરી, તે જ અંકના અરધા આંક વડે ગુણવાથી તેહનો સરવાળો મળી રહેશે. ધારો કે ૧થી ૧૦ સુધીના અંકનો સરવાળો કરવો છે તો ૧૦માં ૧ ઉમેરી તેને ૧૦ના અરધા અંક (૫) વડે ગુણો. જે આવે તે જવાબ. ૧૦+૧=૧૧×૫=૫૫. ૧+૨+૩+૪+૫+૬+૭+૮+૯+૧૦=૫૫.

(ચ. શા. ત્રિવેદી)

દેશદેશના શિરવેષ · બાજુએ છે તે રશિયાની કોઝાક જાતિનો છે

આ માહનાનું નામ 'જૂન'–તે પશ્ચિમનાં પુરાણોમાંના દેવોની મહારાણી જૂનોના નામ ઉપરથી પડ્યું છે.

અશુદ્ધ જોડણીના અનર્થ

પઈ=મહેમાન . . પાઈ=તાંબાનો એક સિક્કો
બહેડું=એક ફળ . . . . બેડું=ઘડો તથા હેગડો
મોવું=તેલથી કરમોવવું; મોહવું=મોહ પામવું
સરિયો=જરબાજરીના છેડાનો દાંડો
સળિયો=ધાતુનો લાંબો કકડો
સાંભરવું=યાદ આવવું; સાંભળવું=શ્રવણ કરવું
જિત=જિતાયેલું . . . . જીત=ફતેહ
કુચ=સ્તન . . . . કૂચ=રવાના થવું તે
સૂજ=સોજો . . . . સૂઝ=સમજ, ગમ
તામિલ=એ પ્રાંતની ભાષા
તામીલ=હુકમનો અમલ
પુર=શહેર . . . પૂર=નદીમાં પાણીનું આવવું

—રમણ અંબાલાલ શાહ

બર્મુડાના વતનીઓ શાર્ક માછલીનું તેલ એક બાટલીમાં ભરીને તેનો હવામાપક યંત્ર તરીકે ઉપયોગ કરે છે. એ તેલ રોજની એકસરખી હવામાં સ્વચ્છ રહે છે, પણ વાદળિયા હવા લાગતાં કાળું પડવા માંડે છે.

આફ્રિકાના જંગલવાસીઓ પોતાના ઢોલ વડે એક કલાકમાં ૧૦૦૦ માઇલ સુધી સાંકેતિક સંદેશો પહોંચાડી દે છે.

નીલ વ્હેલ નામનો મગરમચ્છ પૃથ્વી પરનાં હયાત પ્રાણીઓમાં સૌથી મોટું પ્રાણી છે. જનમતી વેળા જ તે ચોવીસ ફૂટનો હોય છે!

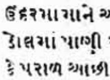
અમેરિકામાં સર્વ સાધારણ શૉખની ચીજનો અંદાજ કાઢતાં 'આઇસક્રીમ' વધુમાં વધુ સંખ્યાને પસંદ પડતો જણાય છે.

વીજળીના દીવાના પાંચ લાખ ગોળા રોજ બનાવનારું એક નવું યંત્ર અમેરિકામાં હમણાં તૈયાર થયું છે.

ઘણા ચિત્રકારોને ચીતરતી વખતે આધાર લેવા સારુ જુદાંજુદાં છાપાં વગેરેમાંથી કાપી લીધેલાં ઉપયોગી ચિત્રો પાસે રાખવાની જરૂર પડે છે. તેઓ બોર્ડના ટેકે આ રીતે બે લાકડીઓ ઊભી કરી તે પર બાંધેલી દોરીમાં ચપટીઓ–ટાંગી તેમાં ચિત્રો ભરાવીને પોતાની નજર સામે રાખી શકે

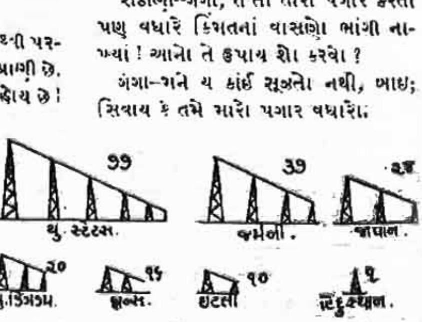
શક્તિ ને આરોગ્યમાં કીડી સૌ જંતુ કરતાં ચડી જાય છે. તેની રાણી પંદર વર્ષ સુધી જીવી શકે છે અને મજૂરી કરનારી કીડી ચારપાંચ વર્ષ જીવે છે. નર માત્ર અલ્પાયુષી હોય છે.

ઉંદરનું કાસળ કાઢવા માટે આ રીત અજમાવવા જેવી છે. પાણીથી અરધી ભરેલી એક ડોલને તેની જ ઊંચાઇની એક પેટી કે ખોખાને પડખે મૂકો, જેથી ઉંદરમામાને આવી પહોંચવાનું સાધન મળે. ડોલમાં પાણી માત્ર ઢંકાઈ રહે એ રીતે ઘાસ કે પરાળ આછીઆછી પાથરી દો ને તે પર ઘીવાળી રોટલી, કે એવો લલચાવનારો પદાર્થ તરતો રાખો. તેની વાસથી ખેંચાઈ, ખોખા પર ચડી તે ડોલમાં કૂદકો મારશે; એવાજ તળિયે!

શેઠાણી–ગંગા, તેં તો તારા પગાર કરતાં પણ વધારે કિંમતનાં વાસણો ભાંગી નાખ્યાં! આનો તે ઉપાય શો કરવો?

ગંગા–મને ય કાંઈ સૂઝતો નથી, બાઇ; સિવાય કે તમે મારો પગાર વધારો.

બીજા દેશોને મુકાબલે હિંદમાં વિજળિક શક્તિનું પ્રમાણ

ચીની કલામાં એક દૃશ્યચિત્ર · અઢારમી સદીમાં થઈ ગએલો એનો આલેખક કાઓ–ચી–પેઇ પોતાની આંગળીનાં ટેરવાં વડે ચીતરતો. ધોધ, પર્વત, ખીણ, ઝાડ અને માનવ એ સર્વને સમાવતા વિશાળ પટનું આ દૃશ્ય ચીની દૃશ્યાલેખનકળાનો નમૂનો છે.

ચીની માટીનો કૂજો–ચીની માટીકામ એના રંગ અને રણકા, મનોહારી ઘાટ અને તે પરના સુશોભનની કળા માટે આલમમશહૂર છે. એ માટીકામમાં એના કારીગરો વિશ્વકર્માની માફક એટલા અસંખ્યાત ઘાટ ઉતારે છે કે જેનો આરોવારો નથી. થોડા ભાગમાં પીળા રોગાનની ભોંય પર ઠંડી ચળકીવાળાં આસમાની શોભનોથી અંકિત ૨૬ ઇંચ ઊંચું આ પાત્ર શુમારે ઇ. ૧૦૦૦ના સમયનું છે. એના પરના સુશોભનમાં આલેખેલું વિચિત્ર પ્રાણી–ડ્રૅગૉનનું રહસ્ય જાણવા જેવું છે. કદમાં સર્પ જેવો અત્યંત લાંબો અને અંગમાં મગર જેવો તીક્ષ્ણ દાંત તથા નહોરવાળો તથા ભચડી મારે એવા જાડા શરીરવાળો એ ભયંકર ડ્રૅગૉન–મકરસર્પ ચીનની કળામાં એક વ્યાપક આલેખન છે. ચિત્રોમાં, વાસણો પર, પેટી પટારા આદિ જીવન-ઉપયોગી વસ્તુઓ પર, ગ્રંથશોભનોમાં, માણેક, પોખરાજ કે અકીકની કારીગીરીમાં, બધે એનું સ્વરૂપ ઉતારવામાં આવે છે. બીજાઓને ક્રૂર ને ભયંકર લાગતું એ જુગુપ્સાપ્રેરક રાક્ષસી પ્રાણી ચીની પ્રજામાનસમાં આજ અનેક સૈકાઓથી દિક્‌–કાળનું સૂચક, અમર્યાદિત કુદરતી બળોની મૂર્તિરૂપ અને ભગવાનના વિરાટ-ભયંકર લાગતા છતાં પ્રેમાળ સ્વરૂપનું પ્રતીક છે. ચીની કથાઓમાં આવે છે તેમ સંતો એના પર સવાર થઈ શકે છે અને નિખાલસ સ્ત્રીપુરુષોને ભીડને વખતે એ સહાય કરે છે. નિર્દોષ બાળકોને એ પોતાના શરીર પર બેસાડી પાણી ને હવામાં રમવા લઈ જાય છે. ચીની ચિત્રકારો એને પાણીમાંથી આકાશમાં જતો ને આકાશેથી પૃથ્વી પર ઊતરતો ચીતરતાં થાકતા જ નથી. વેગથી વાંકાચૂંકા થતા એના શરીરની ગતિની સુંદરતા અને ચપળ દેહની લલિત-ભયંકર શોભા તેઓ વિવિધ રૂપે ઉતાર્યાં જ કરે છે. એના કરાળ રૂપની બીક એમના માનસમાંથી જતી રહીને તેના દેહસૌન્દર્ય અને ગતિની મોહકતા જ એમના મનમાં ઠરી છે. (જુઓ આ અંકમાંનો લેખ: ચીનની કળા)

ફોટોગ્રાફી હરીફાઇનું પરિણામ

(વિવરણ માટે જુઓ પૃ. ૧૭૦)

ડાબી બાજુથી અનુક્રમે: (૧) 'દાદાનો લાડકવાયો'–હાસમ સુતાર (નડિયાદ) ત્રીજું ઈનામ; (૨) 'પ્રવાસી'–જે. એલ. દોશી (જામનગર) નોંધપાત્ર; (૩) 'રોજી'–જમનાદાસ એમ. પંચાલી (અમદાવાદ) નોંધપાત્ર.

ટપાલની ટિકિટો પર વિવિધ વાહનો

બળદગાડી, ઘોડાગાડી, ઘોડેસવારી, ઊંટસવારી, બાઈસીકલ, મોટરસાઇકલ, મોટરલૉરી, મોટર, રેલવેટ્રેન અને તેને ઉપયોગી પુલો ટપાલની ટિકિટો પર અનેક દેશોએ વિવિધ ડિઝાઇનોમાં આલેખ્યાં છે તેના થોડા નમૂના આ ઉપર આપ્યા છે. પહેલા અને છેલ્લા નંબરની બળદગાડી વાળી તથા ઘોડાગાડી વાળી હિંદની ટિકિટ જેવી છ ટિકિટોનો સેટ હિંદી ટપાલખાતાએ કાઢ્યાં હતા એ તો સૌના પરિચયમાં હશે.

(શ્રી હરિલાલ બૅંકર-વઢવાણ કૅમ્પના સંગ્રહમાંથી)